

А. Н. ЩЕРБИНИН.

СААР УЙДЫ КИЧЭЭРИ

(уход за молочной скоровой).

АРГОКОВ Н. С. КӨЧҮРГЭН

Ойрот Облитколлег. чигарган
1927 жылда. г Уладу.

Алт.
Ойрот.

1495

А. Н. ЩЕРБИНИН.

Г. П. Б.
1927.

СААР УЙДЫ КИЧЭЭРИ

(уход за молочной коровой).

АРГОКОВ Н. С. КОЧҮРГЭН.

Инв. № _____

Ойрот Обллитколлегия чигарган
1927 жылда. Г. Улалу.

Саар уйды кичээри.

Бис бу бичиктэ саар уйды срай-ла јаш бозуданг ала кары-јажына јэтрэ кичээйтэнин куучындап бэрэрибис.

Бозуларды кичээри.

Нэдэ малды јашта јакшы кичээп азраганда јаанаган тужунда бэкэм катан болып јат, анынг учун уйды јаш тужунда сүрэкэй кичээр кэрэк.

Бозу энэзинэнг чыгарда бастра бойы чаранаа тттуруп койгон чыгып јат, айдарда оны уйга јаладып ийэр кэрэк, уй јалаарда көрүп турза јакшы, ананг өскө кажы бирдэ уй бозуунынг орныгып калбаган киндигин чөйө јалап койып јат.

Боозу мылјы коомой болзо, оны энэзинэ јалатпай, чыгарда-ла көндрө јылу тураа алып кирэ-лэ, чараназын јакшы кургада арчый-ла, калтрабазын дэп бөс-лэ когыстрада орооп салганда јакшы, ананг өскө јангы чыккан бозу јылуда јэргэ калтрай бэрэтэн.

Алдында бозулу саап турган уй боло-ло, эмди бозу јөк кайдуулга саайн дэгэжин, бозуны чыкан-ла тарыйн энэзинэ јалатпай алып барып турар кэрэк. Энэзи јалабаган бозу коомой болор дэп, коркоры јок, јангыс јаш бозу сооко-ло алдыртпазын.

Чала ас уй азраган хозяйстваларда бозунынг кажагазын алднанг тудуп бэрбэй, уйдынг кажагазынанг-ла бөлүп бэрэр кэрэк, уйды көп азраар хозяйстваларда андый кылык јарабас, аларга алдынанг башка кажаган тудуп бэргэндэ јакшы.

Бозулардын кажагазы бойларына түнгэй кичинэк болуп јат; јә оноң өскө кнжаганың ичи-тышты. тудунар-кабынары ончозы уйдыйына түнгэй болып јат, база уйдыйынчылап-ок бозуларга алды-алднан бөлүктәр эдип бәрип јат, јаңыс мында уйдыйынчылап бөликтәрдин ончозын јаантайын јәргәлиштирә тургудый эдип тудар эмәс, канайта-да ээчий-тәэчийдә, јәргәләштирә-дә этсә кәм јок, бозуларга әптү-лә болзо болор,

Јаш бозуларды нә учурлу алды-алдынан башка бөлүп тургузуп јат дегәжин, бозуларды ончозын түнгей азрап, түнгэй көрүп турган эмәс олардын кажызын сүт ичирип азрап јат, кажызын энэзин эмизип азрап јат, әртә чыккан јооны бар, кәч чыккан кичинәги бар. Јаңыс-ла азрапынын, әртә, кәч чыкканынын кәрәгиндә бозуларды бөлүп тургузуп турган эмәс, ол кылыктын оноңда башка учуры бар; јаңы чыккан бозу сүрәкәй эмгәк болып јат, айдарда олар ончозы кожо турганда, бойы-бойларынын кулатарын әмип. анан ары ичәгә ләринә түк јуулып, ооргылап јат, анын учун бозуларды энэзинән чыкан кийниндә эки-үч ай ончозын бирдән-бирдән бойы-бойынан башка тудар кәрәк.

Бозудын кажаганын бөлүүрдә тәжик јок эдип бөлүүр кәрәк, анан өскө тәжик бар болгондо, коштой турган бозулар база-да энчикпәй бойы-бойынын әрдин әмижә бәрип јадылар.

Бозудын кажаганын әдәрдә бозулар бадыжып олардын тыныжына јылып тургадый өйлү әдәр кәрәк; тактазын агаш јок јәрдә сары болкаштан, цементтан эдип јат, бистин јәрдә дәзә агаштан

этсэ яраар. Жарык болзын дэп, база уйдыйына түнгэй көзнөктү эткэндэ жакшы.

Бөлүгөн бозунын турлуу жэрин ару, жым-жак эдиц төжөк жайып салып турар кэрэк. Тэ-гиндэ бозуды жаантайын ару тудар кэрэк; жадып бойлорынын богына уймалып калган болзо, оны жылу суу-ла жунала кургада арчып салар, өскө жэрин бозу тэлчип киргэн кийиндэ тарак-ла тарап турар кэрэк.

Анайып жаантайып, арлап турган бозу качан-да тарап, аарулабай турган бозудан аргык болор. Энэзинэн чыккан кийиндэ эки үч ай өдүп бозулардын эмгэги токтогон кийиндэ, кажаганнын бөлүктэрин бузуп, бозуларды ончозын кожо тургузын азрап жат.

Кычырын тургаи кижн байла сананар: уйлар ончозы жагыс күн төрөп турган эмэс, канайып омордын бозуларын омы-ла бөлүп азрап, анын кийиндэ бөлүктэрин бир өйиндэ бузуп турган дэп, айдарда онын учурун бис „үй төрбөрдө кичээрип“ куучындап чийгэн тушта айдып бэрэрибис.

Бозуларды база уй-ла түнгэй база күнүн-лэ тэлчидип турар учурлу. Байагы бир алды-алдынан бөлүктөрдэ турган үч айга жеткэлэк бозуларды, күнүн тэлчидэрдэ бөлүктэринэн чыгарып алып кажаганнын ичинэ тэлчидип жат, а эки-үч айды өдүп бозулар ончозы кожо тура бэргэн кийиндэ, тын соок-ла эмэс болзо, оморды тышкаары тэлчидип жат.

Бозуларды тижизи-лэ эркэгин кожо тургузуп узак азрабас кэрэк, анаг өскө алар тын жаш тужунда сыбырыжып койгондо жаман болып жат; оморды энэзинэн чыкканнын кийиндэ алты

ла ай болгон болзо, тижизин бир башка, эркэ-гин бир башка тургызып азраар кэрэк.

Эркектэрин уйга салар өйи јәткәнчэ, тижилэрин букаа кожор өйи јәткәнчэ, јашта бозуларга, јоон-да уйларга кошпой алды-аллнаг азрайтан.

Кажы уй тын кичээп азраар хозяйстваларда: бозу, торбок, кунанды бэш башка бөлүп азрап јат (бир үүр) 1) алты айга јәткэлэк бозулар, (экинчи үүр) 2) алты айды өдөлө бир жыл болып брааткан кунајиндар, (үчүнчи үүр) 3) алты айдаг өдөлө бир жылга јәдип брааткан букалар, төртинчи үүр 4) бир жылдаг бүдүн јарым жыл болып брааткан кунајындар, (бэжинчи үүр-5) бир жылдаг бүдүн-јарым жыл болып брааткан букалар.

БОЗУ Т ОРЕОКТЫНГ КУРСАГЫ.

Јаңы чыккан бозуга баштапкы күндэриндэ энэзининг сүдүнэн башка нэмэ бэрбэс кэрэк, нэнинг учун дэгэжип, бозу энэзинэн чыгарда кардында бокту чыгып јат, боозу ол бокты чыкан-ла тарый чыгара чычпаганда, курсакты бир кэзэккэ јакшы ичип белбэй оорып јүрэр; јаңы төрөгөн уйдын уурак сүди нэдэ нэмэнинг ичиндэги јинин суйудып јат, анын учун бозуга чыкан-ла тарыйда оны бэргэндэ байагы бокты чыгара чыч-каактадып јат.

Јаңы чыккан бозуды баштапкы күндэриндэ, үч күнгэ чыгара түжүнэ 4-5 катап азрап, анаг ары түжүнэ үч катап азрап турар кэрэк; оног ас күнүнэ азраарга јарабас, бозу тын аштап калала сүтти көптөн көптөн ичип алала чычкаак-тай бэрлп јат, нэнинг учун андый дэгэжин, јаан-

јаан ууртаганда курсак кардына бөлчөктөнып, жуулып, јакшы таркабай ичин көптирип јат.

Каймагын албаган јалан ак сүт-лэ бозуды бир айга јэтрэ азраар кэрэк; күнүн-лэ бэрип турган сүтти кожып, айдын учунда күнүнэ јиир-мэ мылтаа жуук бэрип турар кэрэк.

Бир айдаг ары бозуны ак сүт-лэ азраррын ойто астадып, ордына кайма-гын алып койгон көк сүт бэрэр кэрэк, анаг өскө ээзининг алатан астамы астай бэрип јат.

Бозуды кэнэтин-лэ ак сүттэнг көк сүткэ көчүрбэс кэрэк, ол эдин салып ийэр; бозуга курсактынг коомойтыганы билдирбэзин дэп, уй-мал азраар хозяйстваларда, бир айдаг ары картош-конынг крахмалын ол көк сүткэ кожып бэрип јат, бистинг јэрдэ алтай улус крахмалды эдип билбэс, бэлэн садып алар јэри база јок, онынг учун олоннинг оодылган јалбрагын кайнадала суузыла кожо көк сүткэ кожып бэрэргэ јараар, ол бойыла экинчи айынынг учын јаар бозуды ылгый көк сүткэ көчүрүп алып, үчүнчи гй баш-талганынанг ары көк сүткэ суланынг кулурын кожып бэрип турар кэрэк.

Үчүнчи айынан-ла ала бозуларга суланынг кулурунанг башка туйук сула бэрип турганда јакшы.

Көк сүтти бозуга срай бэш-алты айга јэт-кэнчэ бэрип турар кэрэк.

Суланынг кулурын, суланы бозуга база срай алтынчы айына јэтрэ бэрэр кэрэк, баштапкызын көптөдө—көптөдө кэлэлэ учунда күнүнэ алты мылтаданг бэрип, кийниндэгизин бир мылтаданг өрө күнүнэ кожып учунда 4-5 мылтаа јэтрэр кэрэк.

Өлөңди бозуга экинчи-лэ айынан ары бэрип турар кэрэк, ол күүни јеткэнчэ јип турзын; бозу экинчи айынан ары чайнанчаак болотон, айдарда оо ол өйиндэ кату курсак бэрбэзэ, ол тушла болгон нэмэни чайнап турар. Бөлүктэги турган бозулар чайнаар нэмэ јок болгондо бойынын төжөк саламын чайнап јат, онойтконы ологро јарабас.

Азранарга күс чыккан бозу јакшы, бэкэм, чийрак болып јат, айла азраарга-да јакшы кэлижин јат: байагы айтканы-ла бозуды алта айына јэтрэ јүзүн-јүүрлөп амтандап азрайла анаг көк сүт, сула, кулур бэрижин токтоодоло, ылгый өлөңгө көчүрүү ийэрдэ амтанду курсактарын санап арныкпазын дөп, күнүн јарма (элгэгэн кулурдан арткан аштын тэрэзин) булгап бэрэтэн; онойып бир кээк-лэ азрап јүргэнчэ көк чыгып кэлэт, айдарга ол тушта јарманы эшти бэрэрин токтоодоло көккө кабырза јакшы.

Көккө база-да кэнэтиин божотпой, өлөң-лэ јармала колый—тэлий азрап јүрэлэ көндиктирэр кэрэк.

Ол-ла бойынча бозуды јайын көк јидирип, кыжына јалап өлөң-лэ азрап јат.

Бозуды бир јажына јэтрэ тыг азраар кэрэк, айдарда күс чыккан бозу болзо, оны база күскэ јэтрэ тыг азрайтан, анаг ары тыг сэмиртэ азраарга јарабас, тыг сэмис кунајынды букаа салза ич алынбас.

Бозулар бүдүн јарым јашка јеткэн кийнин-олорды јон уйларда түнгэй азраар кэрэк.

Канча Јаштуда куназынды букаа, бука- ны уйга кошкондо Јараар.

Уй дэп мал јаш тужында сүрэкэй эртэ сы-
бырыжып јат, онын-да учун, алты айдаг ары,
бозулардын тижизи-лэ эркэгин кожо тургузарга
јарабас дэп, айткаты ол.

Тын јаш тужунда уй төрөгөндө онын бо-
зуу-да коомой мылјы болып јат, бойы-да өспөй
артап калып јат.

Уй јэгиш иштэп турган јэрлэрдэ кунајынды
үч јашка јэтрэ букаа кошпой јат; эртэ төрөгөн
уй өспөс, күчи ас болып, ишке јарабай барар
учурлу.

Уйдын күчүнэ килэбэй сүдүнэ килэгэн-дэ,
кунајынды бүдүн-јарым јаштуда букаа салып јат,
айдарда бу сүмээ уйдын сүдүн саап астам алай-
ын дэгэн кижиги кирэр, уй бойыда крээзинэ өзүп
јат, сүди-дэ көп болуп јат, анайтса-да тыг эртэ
букаа кожорына јүткүбэс кэрэк.

Кунајынды букаа салатан өйи бүдүн—јарым
јаш, а байа бир сөөк тайагы коомой сырсақ мал
болзо, јирмэ—јирмэ эки айга јэтрэ јүргүзэ-лэ
букаа кошсо кэмјок, эки јаштан ла өткүрбээ.
Анаг өскө эки јаштан өткөн кийиндэ кожсо
кунајындар сәмирил, букаа салган кийиндэ ич
алынбай барат, анаг ары канча јылга субай јү-
руп калат, эмээ ич алынып төрөн-тэ бэргэн
кийиндэ эмчәги тыг јулу болып, суди ас, саар-
га јарабас уй болып јат.

Кажы бирдэ ээзи көрбөй калып, өйинэ јэт-
пэгэн јаш тужунда сыбыртып кәйгон кунајын
бар болзо, оны төрөгөн кийиндэ база саап-ок
турар кэрэк, катап букаа, төрөгөниг кийиндә

дөрт бәш айдың бажында салар кэрәк, анаң өс-кө ол саарыңкай, коомой уй болор.

Уйды баштап-ла кунајын тушта јакшы кичээп, төрөөрин күскээ кәлиштррип, јажын тутат пай, өткүрбәй букаа кожып салза, анын кийиндә јылдын-јылга уй бойы-ла сыбыртар өйин билip, күүнзәп турар.

Буканы база уйга бүдүн-јарым јашка јәтрәлә салза јараар, чала крәәлү бука болзо, әки-дә јашка јәтрәлә салза кәмјок, јаңыс база байагы кунајынчылап ок әки јаштаң-ла өткүрбәс кәрәк.

Јаш буканы уйга көп калыдарга јарабас, баштапкы јылда 15-25 уйдан өткрө бәрбәс кәрәк. Онойып јаш буканы кичээбәс болзо, өйинән өткрө сыбарыжып күчи чыгып, кажы бирдә 3-4 јашка јәткәндә уйга саларга срай јарабай барып јат. Ойто буканы 3 јашка јәтрә уйга калытпай јүргүзәр болзо, ол сәмирәлә боду болып, уйга саларга база-да јарабай барар.

СЫБЫРЫШКЫН ӨЙИ.

Буканы уйга кожотон сүмә әки башка болып јат, бирүзи: бир үөр уйга буканы салып јат, ол анда бойы-ла кажы уйдың күүнзәп кәлгәнин танып, калып јат, база бирүзи: буканы колго тудуп күүнзәп кәлгән уйды үүринән айрып алып калыдын јат.

Бу әки сүмәниң кажызы артык болорын, бис әки башка бужулап куучындап бәрзәбис кычырган кижидә бойыда билип алар.

БУКАНЫ ҮҮРГЕ КОШКОНДО.

Үүргә агыткан бука уйлар-ла кожө јүрүп өйи јәткән уйды сыбырып јат; ол уй бир сыбырганынан ич алынбас болзо, бука оны әкинчизин

күүнзеп, кэлгэн тужунда база сыбырып јат, онын бажында уй боозоп јат. Анайып буканы үүргә кожор хозяйстваларда кызыр уй ас болып јат.

Уйларынын угун јарандырын, коштойла көп-төдөйин дэгән кижн буканы үүргә жүргүзип уйларын сыбыртканы јакшы, анайып буканы үүргә салганда анаар-ла кәлишкәнчә салбай, база кичәеп кылынар кәрәк; бука јакшы укту болзын; үүри тоолу 40-50 уйдаг өтпөзин, анын кийниндә ол үүргә өскө бука срай кошпозо, кәлижәтәни ол.

Дөртөн- бәжон уйдан көп үүргә буканы саларга јарабас.

Тортон-бәжон уйды-да ончозын тоолой сыбырарга күч көп кәрәк, а ол тоодон көп болор болзо, бука оны ончозын сыбырбай кайсын, јангыс онойып көп үүргә салып турган бука күччыгып, удабайла кәрәгинәг чыга бәрәт, анаг башка андый көп үүрдә кызыр уй көп болып јат; кычырып турган бойыгарда бодозогор, бир уйды јангыс сыбырганына ас салза эки-үч калып јат, аа узәри, јангыс сыбырганына ич алынып болбогон уйларды катап сыбырып јат, айдарда 40-50 уйдан көп үүргә салганда бука кәнәп калбай кайдат. Анайып буканы бир јылга 40-50 уйга салзын дэгәни, оны јыл Эбрә ол үүргә жүргүссин дэгәни эмәс, јок, јангыс сыбыры кар өйиндә салатанын айтканы. Уйларды кажы крәэдә букаа сыбыртатаны кийниндә айдылар, а эм гура байа буканы канайга уйга салатанынын аайына чыгып алалдар.

Јангыс үүргә көп бука саларга база јарабас. Куучын јарт болзын дәп, бис бир үүр-эки јус уйга дөрт бука кошкон әдип айдалдар, айдарда

бука сайын 5? уйдан кэлэжип јат. андыйда болзо ол јарабас. иэнинг учун тэгэжин, анайып јагыс үүрдэ јүргэн букалар уйды алды-алднанг сыбырар эмэс, озор куунзэгэн-лэ уйды ончозы кожо сыбырып јат, айдарда төрт бука төртлөзи ол эки јүс уйды тоолой сыбыргылап јат. Ондый кылыктыг чоры ээзинэ-дэ, букаа-да уйга-да јэдип јат: букалар ол эки јүс уйды алды-алднанг сыбырганына күчтэри тыг чыгып јат, оо үзэри кажы бирдэ сүзүжүп бир-бирүүзин бэртинип-тэ јат; уйлар дэзэ, анайып көп бука сыбырганынаг тыг арыныгып көп кызыр калып јат; анынг кийниндэ, көп бука сыбырган, калыганына кажы уйлардыг бал-энези чочып, азранарга јарабай барат, айдарда мыны очнозын көрүп туруп бодогондо ээзинэ-дэ чор болбой кайдат.

Буканы колго тургузып уйга калытканы.

Буканы колго тудуп уйга салатаны арга јоктыг сүмэзи. үрэнин көп уйга јэтирэин дэгэн-дэ онойып кылынынып јат.

Колдо турган букуны күүнзэгэн уйга јагысла калыдып јат, айдарда онойып чэбэрлэгэнде бир бука сыбырышкын өйиндэ јүс јиирмэ уйга калыйт, колго гудут калытканынынг јакшы јаны ол болордо, онынг јаман јаны анаг көп. Канайта дэгэжин, кажы уй бир калыганына ич алынбай јат, а база катап күэнзэп кэлгэнин ээзи билбэй калат, оног улам уй кызыр калып јат.

Оног башка буканы онойып колго тудуп калытканда ээзинэ сүрээн чаптык болып јат, нэнинг учун дэгэжин, байагы бука үүрдэ јүрэдэ күүнзэп кэлгэн унды бний танып сыбырып турган, эмди буканы колго туда бэргэн кийнин-

дэ, күүнзэп кэлгэн уйды ээзи бойы кэтэжип, танып айрып алала букаа салгадый болып јат, айдарда ээзинэ күч болбой кайдап, оо үзэри ээзи күүнзэп кэлгэн уйларды ончозын база танып болбос-кажы уйлар күүнзэп кэлгэндэ срай токтообой өскө уйларга калып, быјары тамчылап јүрэр, кажы уйлардын күүнзэп кэлгэнин срай тынып болбос, ол бойы-да токнаалу јүрүп јат, быјары-да тамчылабай јат, айдарда ээзи оны гайдаг таныр, андый уйларды бодоп-ла букаа кожып јат, онон ары көп уй кызыр калып јат, ол кызыраган уйлардын оргозында баалу, јакшы укту, сүттүдэ уйлар учрап јат.

Кажы хозяйстволарда онойып буканы колго тудуп калыдып турган тужунда, байа калыдып турган букадаг башка, күүнзэп кэлгеп уйлар танып турзын, дэп, үүргэ база бир бука салып јат, оны уйга калыганда боозодып болбогодый эдип ичинэ сипгириниг алдына кап-тура көжөгөлөй бөс-пэ, кийспэ тагып јат.

Онойыпта кылынганынаг туза база ас болып јат, нэнинг учун дэгэжин, ондый бука баштап салган тарый, чын күүнзэгэн уйларды танып турар, оног јаантайын-ла калып сананган сагыжына једип болбой уйла болгонына калып база бэрэр.

Кажы хозяйствалар дэээ, уйларын эки сүмэниг экилэзи-лэ букаа сыбыртып јат. Уйларын өзолу сонду төрөп тургадый эдип, кылынып јат.

Олор кышкыда буканы колго тургузып калыдып, јайгыда үүргэ салын сыбыртып јат, кажы бирдэ јайгыда үүргэ канча-ла бар букаларды ончозын кожып јат. Нэгэ онойып кылынып

туругар дэгэндэ, омор айдар: уйлар көп кызыр калза карын јакшы бис оморды кийиндэ күскэ-эри кыш төрөгөдий эдип букаа саларыбыс, онын кийиндэ јайгы сыбырышканын бозуларын бис азранбай јадыбыс, онын учун бискэ кандый-да-буканын балазы болзо түнгэй. Ондый кылыктын учу-түбунин јаманын сананбай јадылар; көп букаларды бир уургэ салганда уйларга-да букаларга-да чор болып јатканын, алдында айтканынан билигэр.

Букалар јаантайын уй блажып онду отобөй күчи-дэ чыгып јат, онын бажында сүзүжип-тэ бэртинэт. Эмэзэ көп бука сыбырганына уй сүрэкэй арныгып јат, онын кийиндэ ич алынбай уйларды көп букаа канча-канча сыбырар болзо, ол уйдын јадыны чочып калар. Јадыны чочып оорыган уй јаантайын-ла бука күүнзэп, амрабай турар. Анайып оорый бэргэн уй азранарга база јарабас.

Үүргэ јангыс бука салар хөзјайстваларда ондый јадыны чочып оорыган уй каа-јаа болып јат үүргэ көп бука салып турган хөзјайстваларда ондый энчикпэс, јадыны чочыган уйлар көп болып јат. Јакшы укту швейцарский, галландский, симментальский, букалардан салганда, омордын сыны-бажынын јэнгилинэн-ок талдап салар кэрэк, онон өскө ондый јакшы укту букалардын чала јажы јаанап кэлгэнинин сооги сүрэкэй уур болып, 70 пудка јуук тартап. Айдарда ондый букаларды бойынын табана салып үүргэ агытпас кэрэк, омордын чала бодуу калыганда уйдын будун-бэ бэлинбэ кайра базып барат. Ондый уур букалардан эрик јок бозу алайын дэзэ, үүргэ салбай, колго тудуп, уй бэртин-

бэгэдий станок эдэлэ калыдып јат уйга бука салатан эки сүмэнин кажызы артык болгодын, кычырган кижн бойы-да бодоор,

Байыла буканы тоолу уургэ салганы артык. Буканы колго тудуп уйга калыдары, ол тэгин буканын үрэнин көп уйга јетирэрин аргазы. Јакшы буканы срай-ла карып, кэрэгинэн чыкканча тудар кэрэк.

Буканы кичээп азрап, јылдын тоолу айга калыдып, кичээп турар болзо, ол он јашка јетрэ тузазы једип турар.

Онойып буканы узак тутканда, оны бойынан бүткэн уйга калытпас кэрэк, онон өскө азрап турган уйлардын угы үрэлэ бэрэр, онын учун кажы хозыйстваларда буканы узак тутпай согып, иэр эмээ толуп иэтэн.

Бис айдар болзо, буканы узак тутпай солыитаны јарабас; јакшы буканы солыза онын ордына јакшы бука та учраар-та јок анайтканча торт јакшы буказын карыганча јургүссэ артык болор, оны бойынын балазына калытпай кичээтени күч эмэс. Кажы улус айдыжар, буканын јажы јаанаган сайын балдары эркэк чыгар, сааруй көптөдөр кижээ туза јок дэп, айдыжат.

Ол эрмэк чын, кажы букалар уйга узак жүргэндэ балдары ылгый эркэк чыгып турар. Јондый букалар каа-јаа болор. Ол-ок улустын айдыжында, узак уйга жүргэн буканын эди, јииргэ јарабас, сүрэкэй јажык болып, садуга барбай туру дэп, айдыжат.

Бис айдар болзо, мал өскүррэин дэгэн кижн, буканын балдарын он јылга чыгара алып алган кийниндэ, байла онын эди јажык болды дэп, кыйылып калактабас кэрэк.

Буканы узак тударга, чаптыгы жангыс-ла жа-
жы жаанаган сайын кажы букалар эди кожылып
сыны уурлап, уйга калып болбой баратаны эмэ
зэ калыза-да кажы бирдэ уйды бэртиндирэтэни
коомой, айдарда ондый сыны уур букаларга ста-
нок эдэлэ уйга калыдып јат. Ондый өткрө
уур букалар ас болып јат, онын учун оног кор-
кору јок.

Буканы бир үүргэ жүргүспэй салыштырга-
нынаг, качанда чэбэрлэп јылдыг тоолу уйга
јүргүзип, бойынын балдарына калытпай кичээ-
гэни артык, тузалу,

Букајажаган сайын канча уйга урэн бэрэри:

Үүргэ жүргән бука				Колго турган бука:					
1 ^{1/2}	жүштүдә	15	уйданг өрө	25	уйга	30	уйданг өрө	45	јәтрә
2	"	20	"	30	35	"	50	"	"
3	"	30	"	50	50	"	80	"	"
4	"	30	"	50	80	"	100	"	"
5	"	30	"	50	80	"	120	"	"
6	"	30	"	40	80	"	100	"	"
7	"	30	"	35	80	"	85	"	"
8	"	20	"	30	40	"	60	"	"
9	"	20	"	30	40	"	60	"	"
10	"	20	"	30	40	"	50	"	"

Уйдың кажаганы.

Мынаг ары уйды кичээрин, канайта азраа-
рын куучындаарда, кажаганын учурун айтпайча
болбос, онын учун бис, уйдың кажаганы кан-
дый болотонын, оны канайта эдэрин, ончо
озо ажындра куучындап бэрэлик.

Саар уйдың сүди көптөйтөни, жангыс кур-
сагында эмэс, ээзинин кичээп сааганында, јак-
шы јылу кажага јадынында болуп јат.

Тынар-тынду малдаг болгой, ичэр-јиир аштыда чачып, отырызып-ла койзо жаранып бүдүп калар эмэс, оны сугарып, одоп кичээзэ јакшы бүдүп, астамду болор.

Уй дэп, мал сүрэкэй соокчыл, анчада-ла саап турган уйдын јылу кажаганы јок болзо, кургак јадыны јок болзо, онын сүди качанда ас болор.

Саап турган уй астамду болзын дэгэн киж, оны јылуулап, кадык, сэмис тудар кэрэк, ондый кадык, сэмис уй астамду болор. Онын учун мал азраган улус, нэ-лэ малдын, анчада-ла уйдын, ичэр-јиир курсагынан башка, кажага јадынын сүрэкэй кичээр кэрэк.—Кэп сөстө бар: „оору малды эмдээринэн, кадык малды оорытпай чэбэрлэри бэлэн“, дэгэн.

Бистин алтай улустын көп сабазынын уйлары кыштын корон соогында, чэдэн кууп, айлдын эжигинэ сийдик кэмирип базып јүрэг. Кажага бар-да болзо, арга јок коомой болот. Экиүч јаны ачык, јүк-лэ салкын јанын эбэш-лэ бөктөп, чала-була үстүн јаап койор, онын ичинэ уй тургадый эмэс, салкын јыбар өткрө согып, оиноп турат.

Эм оны көрүп бодозо, сооко јаантайын тогып, калтрап турган уй сүттү, астамду болор-бо? Јок. Онын канчала јигэн курсагынын, көп сабазы-да эмэс болзо, бир канчазы канына тар кап, эдин јылыдып јат; Ол-ок уйды ол-ла курсагы-ла јылу кажагаа сугуп, јадынын кургактап азраар болзо, онын сүди кожла бэрэр, нөнип учун ондый тээ, байагы соокто уйдын эди-ка

нын жылыдар курсак, эмди жылу кажаганга сугуп калтратпай, тогырбай азрай берэрдэ сүткэ түжүп јат.

Айдарда бу эки азралдын кажызы астамду болгыдай; байла соокко тогырып чэдэн арал араладып бастырганынан, жылуга тургузуп азраганы артык болбой.

Соокко турган уйга азрал көп кэрэк, сүди дэээ, ас болып јат.

Жылуга турган уйга дэээ азрал ас кэрэк, сүди көп болор, оо үзэри сэмис сүлү болор.

Саап турган уйдын кышкыда нэдэн улам сүди көптөн астап јатканын билэргэ. база көп јэрдэ кичээп чэнэп јат. Онойып чэнэгэнинин бирүзин бис эмди куучындап бэрэли. Александрия дэп. јэрдэ сарју эдип турган школада, уйларды өнөтин бир кээк тышкаары кондырган, күнүндэ сегис (8) пуд сүт бэрип турган; анын кийиндэ ол-ла уйларды алдындагы-ла јип түрган курсагы-ла жылу кажагаа тургузарда озор күнүндэ он (10) пуд сүттэн бэргэн, алдындагызына эки пуд кожылган эмэс-пэ, соокко калтардарда ол эки пуд сүт тутайла јигэн курсагы калас барып јатканы ол. Алтай улус уйдын сүдин јүк-лэ јайгыда бир үч ай саап јат, кыш кэлгэн кийиндэ, ээлэри кичээбэс-тэ уйлардын көп сабазы соолып калат, ас јагынын сүди садырзада астан садырат.

Жылу кажагаа тудар дэгэни оо от салып жылыдар дэгэни эмэс, оны айландра туйук эдип, тэжиктэрин сыксып, үстүн ачык јок эдип јаап-тудала. ежик, көзнөктөрүнэн салкып сокпогодый этсэ болор.

Агаш јок јердә жылу кажаганды таштан кирпичтәнг әдип јат, эмәзә оок тал бар болзо, оног өрөлө туй шыбап јазап јат.

Алтайдын јәриндә агаш көп, жылу кажаганды агаштан едәргә күч эмәс.

Јаңы кажаганды тудар алдында оо јакшы јәр талдап алар кәрәк.

Күн талазынан күн чыгыжынан салкын сок пос, чала бүк јәр јакшы,

Јылу кажаган тудар тушта баштап-ла онын тудар ордына јәргә тыг чөкпос әдип, тобракка кумак кожоло төстөктөй төзөөр.

Онойып кажаганын ордын тобрак-ла кумак ла төзөөрдө, јакшы ныкта әдип базар.

Кажаганын бийигин дөрт аршин әдәр, агаштарынын ортозын когыс јок әдип, сыксып тудар.

Уйлары көп хозяйстваларда кажаганы чала чөйбөк узун әдип јат.

Ас уйлу улус, кажагапынын сынын, тууразын тәг әдәр.

Јаан кажаган болзо, әжиктәрин әки учунаг одоштой әдип јат; кичинәк кажага болзо, әжиктәрин әки јанынан чала толықтарына јуук әдәр, айдарда јаан кажагандагы уйлар одожындагы әжикә чыгара баскан кижининг әки јанында јәргәләштирә туруп јат.

Әжиктәрди тууразын әки, бийгин үч аршин әдәр.

Кажаганын өрөги јабынчызынан ачып-јаап турар түүниктәр әдәр; ол түнүктәрдинг учуры, кыштыг соогында кажаганын ичи уйдын тыныжына, богы-сийдигинә јыдый бәрәр, јагыс әжиктәг чыкпас јанду, әки әжикти ачарга јарабас,

өткүн салкын уйларга соок болор, айдарда өрө түүникти ачып ийзэ кажаганын жыдын чыгара тартып јат, база уйга-да јакшы болып јат.

Кажаганын ичиндэ бир эжиктэн бир эжиккэ чыгара базар, тууразы эки аршин ортозында когыс јэр артырар, ол когыс јерди ортодогы коридор дэп, айдар.

Уйларды ончозын алды-алдынаг бөлүп чэдэндэп койор, ол бөлүк-чэдэндердинг ичининг сыны үч, тууразы үч аршынаг болор. Ортодогы коридор јанынаг курсак бэрэр, суу уруп бэрэр кайрчыктар эдэр. Курсак јип турар кайрчакту јанын баш јаны дэп, айдар. Айдарда ортодогы коридор уйдын баш јаны дэп, айдарда, онын кийин јанынаг јака коридор дэп, бош јэр база артырар. Јака бөлүгинэн уйларга эжик эдэр, уйды онон ары-бэри чыгарар кийдирэргэ, онын кийиндэ ээзинэ уй саар, тээк арчыыр, төжөк јайар эжиги јолы ол болор. Јаказындагы коридордыг кырына уйлардын сийдиги чыгара агып јадар эдип, агаштан ойып, кажаганан чыгара агар эдип тозор, онон чыгара агып јадар. Ол сийдик канайта түжүрэ агып јат тэгэжин: ортодогы коридор тужунаг тактаны чала бийик эдип јат, эки јаны уй турганы јака коридор јаар пол сыбырык јабыс болор. Онын учун сийдик (субак) төмөн түжүрэ агып турганы ол. Уйдын туйгагы сийдиккэ чҗрибэзин дэп, тактаны кажы. јердэ сийдик өтпөзин дэп, сары балкаш-ла, асфальт-ла эмзэ цементлэ шыбайт; бистил јердэ агаш көп бир такта чиризэ солып турары бар, онын учун тактаны (полды) агаштан салза јакшы, ол уйдын будына энчү.

Жабатанында куучындагадый артык нэмэ јок, оны база агаштаг јакшы тэжик јок: эдип јапса болор.

Көзнөктөрди уйлардын кийин јанындагы стенэдэн ойып эдэтэн. Көзнөктөрди бийиги полдонг өрө эки аршин болор. Көзнөктиг бийгин бир аршин тӯуразын эки аршин этсэ јакшы.

Кажаганды јангыс-ла бу айдылганы-ла элэр эмэс, оног-до өскө канча јузун башка сүмэ бар: уйларды кажаганыг эки јанына тургуспай, јангыс-ла јанына тургузар эдэтэни бар, эмэзэ эки-дэ јанына тургусса уйлардын баштарын удрадэрдэ этпэй јаныс аай тургузып јат. Кажы кажаганныг эжигин өлөнг, саламды чанакту тартып киргэдий эдип, тууразын үч-дөрт аршин эдип јат. Онын учун кажаганды чокум-ла мынайып этсин дэп, айтпай, бис онын эдэтэн сомын-ла куучындап јалыбыс.

Айдарда јылу кажаган тудар дэгэн кижиге, агрономго айдып бэрзэ, ол кэлип кажаган тургузар јэрин, агажын, уйларды канайта тургузарын куучындап, көргүзүп бэрэр,

Уйдын кажагазын канайта эдэтэнин билгэн кийиндэ, оног ары уйды канайта кичээрин көрөлдөр.

Уйдын төжөги.

Аш салбас јэрлэрдэ уйдын јадынана четгин-бэ, чибиниг-бэ бүрүн јайып јат, эмэзэ камыш јайып јат, срай агаш, камыш јок јэрдэ, бир „торф“ дэп, јэнэс аайлу нэмэ јайып јат, оны састаг алар. Јайгыда торфты састаг чыгарала кышкаа јэтрэ кургадар, онын кийиндэ јайып, төжөөр.

Бистин алтай јериндә уйдын төжөгинә аштын саламын јайат, айла тәгиндә, ол байагы айткан төжөктөрдөн аштын саламы артык болор, нәниг учун дәгәжин, салам чык тартарга артык, оног өскө, төжөктөрчиләп уйдын түгунә јопшынбас, уйдын түгунә көп чөп јапшынганда саар тушта сүткә түжип јат.

Уйдын јадынын јагыс-ла кургак-ла болзын дәп, төжөп јаткан эмәс, оны база ару-чәк болзын дәп, төжөп јат.

Саламды бу күн јайып кайор болзо, әртәнгизиндә сийдиктин, боктын чыгын ол бойына тартып койор, айдарда конгон кийниндә ол саламды чыгарала ордына кургак саламнан јайып иигәндә јадыны кургак-ла бойы болып јат.

Ару-чәк туткан уй бойы-да сәмис, сүтгү болор, сүди-де ару болор.

Чөл јәрдә краа төгөргө улус уйдын өтөгин јууп јат, онын учун уйдын алдына тәзәги јакшы јыдызын дәп, кажагазынын ичин арлабайтан болгон, јылу кажага болзын ичин арлабазын, ол не болор.

Онойып јытка, чыкка кыштаган уйлар јас кәлгәндә пийтәп, чәмәткә, кырчаңгаа тутурат оо үзәри төжөккө салам көп кирип јат.

Ол кра јарандырап дәгән сүмә уйга сүрәкәй чор болып турганын биләлә, кажы јәрләрдә ондый кылыкты токтооткон.

Кажаганнын ичи јаантайын кургак болзын дәгәжин, күнүн сайын уйдын эски төжөгин чыгарып јагы саламнан јайып турар, кажаганын түүниктәрин бир кәзәккә ачып јыдын чыгарып турза јараар.

Уйдын азралы.

Жыл бир эбирип өткөнчө дөрт кубулуп жат: жас, жай, күс, кыш; олор бир-бирүүзинэ түнгэй эмэс; олон-чөби, эзин салкыны, ончо башка башка.

Айдарда уй мал азраган кижиге жылдын күни кубуларын кэтэжип, оны-ла кожо уй-малынын курсак-тамагын, чэдэн-аралын база кубултып кичээп турар кэрэк.

Алтай-да ичиндэ, деремнэдэ-дэ жаткан, көчип-тэ жүргэн улус, түнгэй уйдын сүдин жүк-лэ үч ай крээлу онду саап жат, олда жаш өлөннин күчи болып жат.

Кыш кэлзэ уйларынын көп сабазы соолып калар, ас жаны саадырзада бир калбак сүт бэрэр.

Ол нэнин учун ондый болып жат дэгэжин, деремнэ жердин уйлары жай башталып, олон көк жердэн жаңы чыгары-ла узэ оттоп барат, онын кийиндэ тойо оттоор жери рай бэргэндэ күнүн сайын курсак бэдрэп рада барар, онон арынчылап ойто жанып жедип бол бой жүргэн үстү орто, ээзи јол артодон сыр јэлэккэ сыдырып кэлэт. Он ойып жүрэ күс кэлэт, поскойтон ачылганда, кадып калган өлөңди јаратпай јажан бэдрэп база тэниглэйт.

Айдарда кышкы азралга саабас уйлар орто күчтү саар уйлар арык кирип јатканы ол.

Кышкыда бистинг јердэ уйга өлөң, саламанг өскө курсак бэрбэс, јылу кажаганга сугар эмэс, бодозодо сүт кайдан кэлэр.

Көчкин алтай улустын уйлары дэзэ, одоры, суузы јайгыда јанында болып, раак барбай јат, күскүдэ одоры айлынын јанында болот.

Айдарда кышкы азралга уйлары саары-ла саабазы-ла тэкши курлу сэмис кирет.

Јә, ондый-да болзо, уйлары түнгәйлә кышкыда сүди соолып, јасты арыкту-таракту чыгат. Нәнинг учун ондый дегәжин, деремнәдәги уйлар јайгыда јакшы ју тартынбаган-да болзо, кышкыда өлөгин, саламын тойо бәрип, јаман-да болзо, јылу таскакка сугуп турган учун, эдин салбай бир-лә крәэзинә турар.

Көчкин улустынг уйлары, кышкы азралга курлу сэмис-тә киргәндә, ошкош онду, ыжык бәрәр кажаган јок, оо үзәри, өлөнди јангыс түндә, анынг кийниндә, эртән тура айдап алып јалан дагы обоодонг өлөнг чачып бәрәр; уйлар оны јийилә ононг ары чәдән, арал кууп, өлөнг тарткан чанактын изин ээчип басклап јүрәр, айдарда кышкаа сәмистә киргән болзо, ол-ла тәнип, калтрап јүргәнинә эдин салып, јасты түнгәй арык чыгып јатканы ол.

Ол ээләрининг јакшы кичәэбәзининг кәрәгиндә уйлар эбәш-лә кату јас болгондо көдиртәри көптөп, пийттәп, кырчагылап, кыјыктап ас кырылып јадыры-ба? Кырылганынаг артканы јай ортозына јәтрә тойынбай јүрәр.

Улустынг ончозын мал кичәәп азрабас дәп, айдарга болбос, уй-малын сүрәкәй кичәәр улус база көп бар,—ондый улустынг уй-малы јай кыш курлу сэмис болор, кандый кәзим-дә сүрәкәй тийбәс.

Бистинг уйларды кичәәп, азраары ондый болды; әмди чын јакшы азралды оо түнгәйләп көрөлиг.

Кышкы азрал.

Кышкыда уйга курсакты жайгыдагычылап канча күүни жеткэнчэ јидирэргэ јарабас, онын јиир курсагы көби-азы эезинин күүниндэ болып јат.

Онын учун, уй азраган кижии, уйларын кэмјүүлу курсакка үүрэдип алганы јакшы, нэдэ малды кэмјүүлү курсакка үүрэткэндэ јакшы сәмирэр, бир-лэ тойо јиир кәминэ үүрэдип алганда, ол кәминән ажра јибәс, тутак јизэ тойбос болор.

Кәмјүү јок азралга нэдэ мал сәмирип, тойынардан болгой, там эдин салып арыктай бәрэр, бойыгарда бодозогор; курсакты бир күн аајок көп бәрэлэ, база бир күндэ ас бәрзэ, оо тойбой, ач турар јангу.

Онойып уйды кәмјүүлү азралга сәмирэрин билэлэ' кажы улус, уйларын кичээп, сутказына кәмјип бәрип турулар. Уйды кәмјүүлү азраган кийниндэ, онын оорулаганын, курсак јибәй турганын билэргэ илэ, јакшы болор.

Күнүн сайын јип турган курсагын, уй бир күн тууза јибәзэ, ол тәгин эмәс, эмәзе уй оорыган, эмәзэ курсагында јыдыган, күйгән јарабас аш бар.

Ол-ла өлөгди тузайла јазап бәрзэ, эмәзэ өскө јакшы өлөг бәрзэ јибәзэ, ол уй јарт оорыган, јип турган болзо, алдындагы өлөг јаман дәп, билэр кәрәк.

Онын учун, курсакты бәрэлэ, тууза јигәнин көрүп турар кәрәк, оорыган, кыјыктаган уй бар болзо, аны саадатпай „ветеринарний врачка“ (малдын эмчизи) көргүзүп эмдәдәр кәрәк.

Уйдын јип турган курсагы кату болзо, оны чэчкэлэп, тустаг сээп, јымжадып бэрэр.

Эмди уйды кышкыда сутказына канча катап азраарын угужалдар.

Алдында кээк мал азраар улустын сагыжы эки башка болып турган: кажызы айтканда уйдын сутказына јиир курсагын бастра салып бэрзэ јакшы дэп, айдар' кажы улус айдар болзо, сутказына јиир курсакты эбэштэн-лэ үзүк јок-ла бэрип турза јакшы дэп, айдыжар.

Ол эки азралдыг кажызы-да јарабады. Баштапкызы: уйга күнинэ, түнинэ јиир курсагын јангыс-ла уула салып бэрзэ, ол оны ончо зын албаданып јийлэ, онын кийниндэ база курсак бэргэнче куру турар. Кииндэгизи: үзүк-лэ јок эбэштэн курсак бэрип турган-да, уй јаантайын-ла чайнанып јаман үүрэнип јат, оо үзэри эбэш-лэ курсак бэрижи үзүктэлгэндэ, уйлардын талтабыжына кижичыдап болбос, онойып азраганы ээзинэ сүрэкэй чаптык.

Мал азрап — чэнэп үүрэнгэн улус айдар болзо, сутказына үч азраганда ээзинэ-дэ эптү, малга-да јакшы дэп, айдат.

Сутказына үч катап азраганда, бир азраганынан база азраарга јэтрэ сэгис час болор; эртэн тура дөрт часта, түштэ онэки часта, энгир-дэ сэгис часта азраар.

Онойып сутказына үч азраза, уй уйкузында јакшы уйуктаар, онын кийниндэ азралдан азралга јэтрэ, байагы сутказына јангыс азраар уйчылап аштап, ачыркабай јат.

Уйга-да, нэдэ малга, сүрэкэй кэрэктү нэмэ уйку; күнүн сайын уйкузы јэтпэзэ, — кунук бо-

лор уйкузы јәткән мал качан-да сәргәк, чыйрак јүрәр.

Оның учун, бистинг тун удра уйга өлөн-бә-рәрибис јарабас; ол јылу кажаганы јок кәрәгин-дә уй чайнанып јылу турзун дәгән, сүмә болып јат; ылу кажаганду кижиге тунгә удра өлөн бәр-зә, уйды уйкузынанг аскырып јат.

Јәлдәп кәлгән уй јок болзо, тундә кажа-гандагы уйларды срай-да түймәтпәс кәрәк, олар тундә јакшы кандра уйуктап алзын. Анчадала саап турган уйларга јакшы уйуктаганы сүрәкәй тузалу. Оныг учун, үзүк јок курсак бәрәри ја-рабас тәгәни ол.

Азралды кәмјүүлү бәрип уурәдип алза, уй-лардын ала-кунинә мөөрөжи јоголор.

Нәлә азралды, кандый өлөн, салам, чалкан јарма, ононда өскө курсактар болзо, оларды ал-ды-алднанг бәрбәй, әбәштән колый бәрәр кәрәк, онон өскө, бир курсактанг база бир өскө курсак-ка көчүрәр болзо, уйга јарабай барар—анчада-ла јакшы курсактан чала крәәлү коомой кур-сакка көчүргәндә, уйдын судиге тартылып, јакшы курсагын санап мөөрөп турар.

Јаскы азрал.

Јас кәлгәндә уйларды кәнәтиин, көккө чы-гара айдабай, бәш-алты конокко чыгара әртән тура әски курсагын бәрип, түштә јәргә чыгара-да, узак јүргүспәй ойто айдап кәләр кәрәк. Онойып азрал болзо, уй курсагын өскөлөбөй, кышкы азралданг јайгы азралга улайла јастап чыга бәрәр.

Јаскыда уй кәнәтиин Көк јип ийгәндә, бир кәзәккә чычкаактап, тойып болбой, оның ба-кында сүдиге астап јүрәр, срай арык уй болзо,

кэнэтиин көк жизэ торт көдүртэр. Ол нэнип учун ондый дэгэжин: ол кара өлөңди сэгис-тогыс айга жигэнинэ, эди-канына өдип, оо үүрэнип јат, айдарда кэнэтиин көк јиирдэ уйды эди-каны оны јаратпай, чычкаактап, сүду тартылып, көдиртип турары ол болор. Анын учун јаскыда өлөңин узэ јидирэлэ уйларын јаш көк кө чыгара айдайтан улустын уйлары јарым айга чыгара, ол көккө тойгончо сүди тартылып, бойы кыјыктап јүрэр.

Уйды көккө кэнэтиин чыгарбай, күнүн сайын эбэштэн өлөңдөйлө, түштэ кабыры күнүн-күнүн-лэ өлөң бэрижин астадып турза ол көк эдинэ өткөн тушта азый өлөңди уй бойы-да кэрэктэбэй барар.

Анайып табынча, билдирбэзинэн курсагын кэлиштирзэ, уй кубулбай јасты чыгар.

Јайгы азрал.

Јайгыда амтанду көкти јип уй тойына бэргэндэ, онын сүди көптоп, кожыла бэрэт. Нэдэ ондый болды дэзэ, эмчэктэ сүттин бэрстэри бар айдарда ол бэрстэр көк јип турган тушта сүрөкэй иштэп јат, онын учун јайдын үч айында уйдын сүди көп болот.

Јайгы уй курсагын бойы-да таап јип турганда болзо, оны ээзи база кичээр кэрэк: Өлөңдү суулу јэргэ кабырар болзо, уйдын сүди көп болор, бойыда јакшы сэмирэр. онойып јайгыда сэмиртип алза кышкыда азраарга јэнил болор.

Күснү азрал.

Күс кэлгэндэ кажы улус эдип алган өлөңдөрин карамданып, уйларын кар түшкэнчэ кабырып јат, кажы кар ас түжэр јэлрэдэ кыштын бойында-да јэргэ јүргүзэт.

Тыг эртэ кара өлөнгө көчүрэргэ база жара-
бас; уйдын күскүдэдэ, жаскыдагызынчалап, та-
бынча курсагын солыштырганы жакшы.

Өлөң кадыл башталган тушта, жалагнан
жанып кэлгэн уйга эбэштэн өлөң чачып бэрип,
кыш жууктаган сайын, өлөң бэрижин там көптө-
дип, билдирбэзинэн кышкы азраалга кийдиргэни
жакшы.

Онон өскө, уйды эртэ күскүдэ кара өлөң-
гө кэнэтиин тургузар болзо, ол жаш өлөңин са-
нап, сүдин астадып ийэр. Эмэээ срай кар түш-
кэнче уйларды жалагга кабырар болзо, озор кү-
скү кууданга жүрзэ, эдиндэ салар, сүди-дэ тар-
гылар.

Уйды сугарары

Нэдэ малдын эди-каны тал ортодон өрө
суу балып жат, оо үзэри саап турган уй болзо,
онын судинэ көп суу кэрэк болып жат. Сүттин
он салза тогус бөлүги суу болып жат, онын
учун саап турган уй сууды көп ичип жат.

Чэнэп көргөн улус айдар болзо, уй курсак,
өлөң жигэндэ, жигэн өлөңинэн сууды дөрт салза
артык ичэр дэп, айдыжат: өлөңди жарым пуд
жигэн болзо сууды эки пуд ичип жат.

Уй сууды качанда талдабас, кэлишкэн-лэ
жөрдэн, жаштынгда, балкашту-да, састын-да, жыду-
да суу болзо, түнгэй ичип алар,

Онойын жүзүн-жүүр суу ичкэндэ уйга сурэ-
кэй жаман болып жат.

Састыг, балкаштын жаман суузын ичкэндэ
уйдын сүдининг амтаны бузула бэрэр, онон өс-
кө ондый сууларда уйдын кыназы бар.

Кына уйдын ичинэ киргэн кийниндэ, уй
жаантайын тойынбай жүрэр, нэнинг учун дэгэжин:

уйдын јигэн курсагынын срай-ла јакшазын кына јип јат, онын учуч кыналу уй ачап болор.

Туйук сууда кынадан башка буур чэмэтэйтэн куртар база бар.

Ол куртты уй суула кожо ичип алза, бууры чэмэттэл, јаандап, анан ары тыныжы буулып јүрэр.

Чэмэттү уй узак јүрүп болбос, өлөр,— онойып өлгөн уйдын буурын көрөр болзо, срай көксинэ батпас јаан болор, айлантра болчок сөөктү болор.

Ондый суулардан, кажы бирдэ, срай коркушту „Сибирский язвa“ дэп, оору табылып јат, ол оору табылган кийиндэ мал кырыла бэрэр, онын југуштуу сүрээн, малгада кижээ-дэ југар оору болор.

Онын учун, уйды агын сууга, ол эмэээ јэрдэнг каскан (колодец) сууга сугарза јакшы. Јайгыда одорго јүргэн тушта уй сууды канчала ичсэ кэмјок, јагыс суу ару-ла болзын.

Кышкыда уйды бойынын табына суу ичирэргэ јарабас, нэниг учун дэгэжин: уй кышкыда јайгыдагычылап курсақты кэрэ тўжунэ јип турган эмэс, күнүнэ үч-лэ катап јиир, айдарда сууды-да күнүнэ үч-ок катап ичирэр кэрэк:

Кыштын корон соогында улус уйларын сугарып јат, ол база јарабас, анчадала сугат раак болзо, уй оо јэтрэ тонып барала, оног сууды ичип алала, ойго тын калтрап, тонып кэлэг.

Онойып калтраган уйдын эди-канынын бир канча јылуу чыгып јат, оног ары уй эдин салып арктай бэрэт.

Кышкыда јылу кажагаа турган уйларга јылу-ок суу бэрзэ јакшы. Јылу суу бэрэр дэгэни,

сууды жылыдып бэрэр эмэс, кажаганнын жылуула түнгэй эдип бэрэр. Сууды кажаганнын ичиндэги уйларга түжүнэ ичэргэ јеткэдий эдип күпкэ урала, кажаганнын ичинэ-лэ тургузуп койор, ол суу түнүнэ жылып калар. Анайыпла күнүн эгирдэ сууды уруп салала, эртэнгизиндэ сугарып турар кэрэк.

Уй күнүн сайын раактан суу ичип, калтраганынан, жылу кажаганга турала, жылу суу ичсэ тузалу, сүттү болор.

Уйды тузаар.

Уйга бэрэргэ, оок тустаг таш, болчок тус артык.

Оок тусты бэрзэдэ көп бэрбэй, күнүнэ сэгис золотникка јуук бэрэр, оног өскө, уй сүрэкэй суузап јат, база ичин тыг өртөпјат.

Таш тусты, уйдын тоскуурына канча-да крэлү салып койзо, ол оны ойинэн өткрө јип болбос, нэниг учун тэээ, уй таш тусты жылкы малчылап кэмирбэй, јиир.

Тусты јалаганда уйдын тили удабай-ла ачий бэрип, көп јип болбос. Кэрэ түжүнэ тыштана-тыштана јалаганы сэгис золотниктаг өтпөс.

Айдарда, уйдын ичин өртөөр оок тустаг, качанда табынча эдинэ өткрө јииргэ таш тус артык.

Кажаганы ару тудары.

Уйды бийтэбэй, кодырлабай, кадык турзын дэгэжин, онын јиир-ичэр курсагын, кажаганнын ичин, јадынын ару тудар кэрэк.

Чөл јэриндэ, өтөкти ачыдала, краа төгөтөн дэгэн куучынды, база катап айдып јадыбыс, нэниг учун дэээ, бистиг јэрдэ оо түнгэй кылынар

улус база бар, жаңыс бу јәрдә тәзәк таскактын ичи соок учун, јыдыбай, чорчыйя тоһын калат,

Онойып тәзәк арлабас жаңыбысча јатсабыс, јылу кажаганның ичин ондоп болбос, балкажы тизәә јәтрә болор.

Кажаганның ичи јытту, чыкту, балкашту болзо, уйлар чучрай бәрәр.

Чыкка туйгагы үрәлип, аксап, јытка өбкөзи үрәлип, чәмәттәп јат.

Чыкту јәргә јатканына түги уймалып, кирләнип, оноң ары бийттәп, кырчангылап түрары ол болор.

Тәзәкти күнүн сайын арлап турар болзо, кажаганың ичи кургак болор, јыт јок болор, уй-да ару турар.

Кажаганың ичин күнүнә әки арлаганда јакшы: әртән тура уйларды саап алала, чыгарар тушта бир, әгирдә сааган кийниндә бир арлаза јакшы.

Јә, уйдың әәзи ол айдылган сүмәни јаратпаза бойы канайта кәлишкәнинчә арлазын, жаңысла кажаганың ичи ару болзын, уй сийдиккә уймалбазын.

Чөлдө уйды-малды агрономның айтканынча азрап турган улус, кажаганнаң чыгарган тәзәк тәгин барбазын дәп, кийниндә арчыырга јәңил болзын дәп, ол тәзәкти жаңыс јәргә чоһып јат.

Кажаганның улын сибирип арлаар тушта курсак бәрәр кайрчагын кожо арлаар кәрәк. Курсак-ла сууды уйга жаңыс кайрчактаң бәрип турган болзо, кажаганның пөлын арлаарда, ол кайрчакты суу бәрәр алдында, уй суула кожо нәмә тартынбазын, сүрәкәй дәп арлаар кәрәк.

Уйдын бойын ару тудары.

Жакшы курсакка, жылу кажаганга турган уйды, арулап кичээгэндэ, туурартын кэлгэн југуш кэзим-лэ табылбаза, ол сраңай-да оорыбас, опын учун уйдын ээзи уйга-ла јапшынгадый, кирлэндиргэдий нэмэдэн чэбэрлэп, ару-чэк тудар кэрэк.

Уй бойынын богына уймалбазын дэп сүрэкэй кичээр кэрэк. Уйды канайта-да ару тударга кичээр болзон, уй уймалып-ла калган турар.

Анын учун уйды күнүг-лэ сайын тэмир тарак-ла кирин, коокызын тырмадып, чочконын түгунэнг эткэн јалмуур-ла сыймадып турза, уйдын түги ару турар, сааза сүдинэ чөп-тоозын кирбэс.

Уйды арлабас. кичээбэс болзо, кирдин коонынан кычууна чыдабай, јаантайын сөйкөнөр, түги тазап турар, ол сөйкөнгөнинэ сүттинг бэрсичочып, сүди тартыла бэрэр.

Уйды кажаганнан чыгарып бастырган кийниндэ арлаза, ол уй арлаганына эди јылып турар.

Кажаганнан чыгарып бастырап алдында, уйды качанда арлабас кэрэк, өнөн өскө, тарап-арлаганына уйдын эди јылый бэрэр, чыгарза соока алдылар.

Кажы јэрлэрдэ, уйдын түги такталбазын дэп, күскүдэ узун тугин кайчылап јат, ол кышкы жылу кажаганга киргэнчэ кэлиштирэ өзүп калар.

Уйдын туйгагын кичээри.

Саар уйлардын, анчадала сүттү уйлардын туйгактары јымжак болын јат, ондый јамжак туйгак јыдырга бэлэн. Туйгагы јадыган кийнин-

дэ уй аксай бэрэр. Онынг учун, уйдынг турган јэрин качанда чык јок, кургак этсэ јакшы, туйгактын бойын каајаа арлап, узуун өскөнин кезип турар кэрэк, онон өскө, ол сынза уй аксаар.

Уйды тэлчидэри. Ару тыныштын (воздухтын) тузазы.

Уйларды тэлчидэр учурун куучындашкалакта бис, воздух дэгэни нэ, оны канайтканда тузазы јэдэрин куучындайлык,

Тынар-тынду нэмэнинг кийдирэ, чыгара тынар тынышты воздух дэп, айдар.

Ол воздухка база өскө газ дэп, бир каанча кэй нэмэлэр кожылып јат, ол газтардын ады: кислород, азот, водород. амиак, углекислота, онон-да өскө бар, өскөзи воздухка ас кожылып јаткан учун, олардын учурун, бис куучындабас.

Азот дэп нэмэ воздухтынг 100 салза 78 үлүү болып јат, кислород 21 үлүү, углекислота 1 болуп болып јат.

Ол воздухка кожылар газтардын тынар-ла нэмэ болышту эркин артыгы кислород.

Тынду нэмэ нэлэ курсак јизэ, ол курсакты кэрэктүүн эди-канына таркадып, кэрэк јогып бок-сийдиккэ чыгарып турган нэмэ кислород болор.

Воздухты (кейди) кийдирэ тартыганда, кислород канга таркадар, онон ойто углекислота дэп, газ болып алала чыгар, тудушла тынган тоозына кислород канына таркаар, углекислород ойто чыгар јанду. Углекислородгы кийдирэ тынбас, ол эт-канга јарабас нэмэ болып јат.

Оны кийдирэ тынганда жарабазын бойы-гарда ајиктазагар билэригэр; кичинэк тураа көп улус узак отурза, туранын ичи тынышка јылып кэлэр, кижининг тыныжы кыскарып, бажы айлан-нып отурар; ол кислород астап углекислота көптөй бэргэндэ ондый болот. Кажаганында ичи база туйук јэр болып јат, уйлар узак турганда углокислото јуулып јат.

Ол углекислота јуулала, уйдын богы-сийдинэн айрылып турган аммияк, сероводор дэп база өскө газтарга кожылып, онон ары микроба дэп көскө күрүнбэс курттар болып јат. Микроба дэгэни сүрээн кичинэк тынду нэмэлэр; оларды тэгин көс-лэ көрүп болбос, микроскоп дэп, туранабай-ла көрөтөн.

Микробтар воздухта, јэрдэ толтра: олардын тынду нэмэни оорыдатаны бар, өлгөн нэмэни ачыдып. јыдыдып јадары бар, срай тынду нэмэ-гэ шогы јок, карып тузалуу бар болор.

Јаңыс өрө түүнүктэнг кажаннын ичинэ јуулган јаман газтар көдрө чыкпас, айдарда өскө сүмэ бэдрэгэдий болып јат. Ол сүмэ бу: Уйларды кэнүн-лэ сайын кажаганынанг чыгарып, тышкаары эки часка бастырап кэрэк уйлар ару воздухка басса, јэнгил тынып, буды-колы тэниип јурэр; ол орто кажаганда јуулган газтар, ончозы чыкпазада, өйиндэ астап калар.

Анайып кылынбаза уйларга күч болор: уйлар сүрэ кажаганга турза, јаман газтар уйлардын чыгара тынып турган углекислотаа кожлала, оны ойто чыгарбай јат.

Айдарда уйларды күнүн сайын чыгарбаза, олар ол јаман газтарды, микробаларды үзүк јок кийдирэ тартынзып, ононг ары каны үрэлип ју-

дап, оорый бэрэр. Уйларды чыгарып тэлчитсэ јаман газтар бэлэн чыгар; түүниктэрин эки часка ачып койгондо, јаман газтардын удра-ла кожылып турар углекислотазы јок болып барар, айдарда јаман газтар чыга бэрэр.

Анын учун уйларды кыжынэла, јаан сооктордон өскө күндөрдө, күнүн-лэ чыгарып тэлчидип турар учурлу.

Алдында онойып үүрэтпэгэн уйлар болзо, оморды кмшкыда кэнэтин-ле тышкаары чыгара айдабас кэрэк. Таабынча тэлчидип үүрэткэни јакшы.

Уйды күскүдэ баштап-ла азраган тарый-да күнүн-сайын айлга чэдэнге өлөң салып бэрэр, јэргэ эбэш кабырып, ойто айдап кэлэр, онойып эбэштэн чэдэнгэ үүрэдэр кэрэк.

Уйларды кышкыда тэлчитпэгэндэ, омор јайгыда јайым жүргэнин сананып буугар, оноң улам эдин салар, сүди тартылар учурлу.

Уйларды эртэн турагы түштэги азралдын ортозында, тээк, сийдик арлап турган тушта тэлчиткэни јакшы.

Салкынзаак, јыбарлу јэргэ уйларды бастыраарга јарабас, онын учун, кажаганда салкын кирбэс ыжык јэргэ тутсын дэл, турганы ол.

Тэлчидип турган тушта уйга курсак бэрбэс омор курсак блажып, сүзүжөрдөн магат јок.

Уйдын кийнинэн жүрүп иштэйтэн ишта частап бөлүп алза јакшы, эртэн тура 5 часта азраар; Аһаң ары 6 часта саар; онын кийиндэ 7 часта сугарар; 8 частаң 10 часка јэтрэ тэлчидэр, арлаар, түштэ 12 часта азраар; энгирдэ 6 часта саар; оноң аны 7 часта сугарып, төжөгин јайар, азрап салар.

Уйды тыг изүүдэн коруулаары.

Кышкы сооктонг уйды канайта коруулаарын куучындап бәрдибис, эмди уйды јайгыда јаан үйзүдэн канайта коруулайтанын көрөлдөр.

Јайдын јаан үйзүлэри кыштыг корон соогына тунгэй уйга шорлу болор. Уйзүдэ уйдын курсак јиир күүни јок болор, сүди астай бэрэр, сүрэкэй тыг үйзүгэ, күннинг одына соктырып, каа-јаа олуп-тэ турганы бар. Анынг учун, ээзи уйды база кичээп-ок турар кэрэк,

Уйды үйзүдэ тэрэн иримдү суудынг јанына салар кэрэк, олор сууга әжинип турзын, оног артык нэмэ јок.

Уй әжинер суузы јок јәр болзо, үйзүдэ уйларды кажаганына сугуп турза јакшы. Кажаганын ичин карунгуй болзын дээ, көзнөктөрин будукла будуп салар, крагуй јэргэ чымыл јукпайтан. Анайып этпэс болзо, чымыл ас-та болзо уйла кожо кирип калар, уйды амратпас, анчада-ла көгөөннинг јагызы-да кирзэ, уйдын күчин алар. Анайып уйды кажаганга үйзүдэндэ качырып сугар эмэс, көбизин чымылдан качырып јат. Кажы јэрләрдэ, уйды чымыл томоноктонг коруулап бийик, тонг јэргэ тургузып, тундэ кажаганына сугуп јат; төстөк јэрләр јыбарлу, салкынду, чымыл сүрэкэй токтооп болбой јат. Эмэзэ, уйга кышкы кажаганнаг башка, салкынзаан јэргэ таскак әдип бэрэр кэрэк, Андый таскак тудуп бэргэндэ, бир јены күнди көлөткилэп уйга сэрүүн әдип јат, бир јанынаг, салкын өткрө согып јат.

Уйдынг эмчэгин јэлдин кичээри.

Уйдынг бир сүрэкэй коору јари эмчэги, јалди. Эмчэги кичнэк-лэ оорыыр болзо, уй сүрә-

кэй кыйнала бэрэр, онын учун ээзи уйдын эмчэгин сүрэкэй кичээр кэрэк.

Эмчэк кышкыда соокко алдырарга, жайгыда салкынга кэзилэргэ сүрэкэй бэлэн.

Саап алган кийиндэ, кургактап арчыбаганда соокко тын кэзилеп, эмчэк үрэлип јат. Анын учун, кышкыда саап алган кийиндэ, эмчэкти јакшы кургада арлап салар кэрэк. Жайгыда кургада арлайла, сарју-ла сүркуштөп салар.

Сарјуулап садган эмчэк, бир јанынан, јым-жак болор, онын кийиндэ, сууга эжингэндэ суу јукпас болор, онон өскө, эмчэк суулу болзо, кэзилэргэ бэлэн.

Уйларды бир бөйиндэ төрөдөри.

Јаңыс-ла сүдүнэ болып азрап јаткан улуска, уй кажыда крээдэ төрөзө тунгэй, эбрэ јылга сүтлэ бар болзо, болор.

Онойып көп саабас, городто, городотын јанындагы улус, кылынып јатканы мындый; бир уй соолып барза, база бирүзи улай төрөп бэрзэ, улайла сүт садып јадарга јакшы.

Уйларды, сүдинэнг башке, көптөдө өскүрәри кэрэк болзо, ончозын күскээри-кышка кэлишти-рип төрөдөр кэрэк: күскээр-кыш чыккан бозу качанда, јаскы, јайгы бозудан артык, чон болор, айла сүткэдэ артык; канайта јакшы дэгэжин: уй төрөгөн кийиндэ сүди канча айга тартылбай, јат айдарда күскээри-кыш төрөгөн уй болзо, алты—јәти айга чыгара саадырып јүрэр, соолор башта көк чыгып кэлэр, ол ойто сүттәнэлэ, улай күскэ јэтрэ саадыра бэрэр.

Анын учун кичээп туруп уйларды күскээри кыш төрөткөндө балазын азранаргада, сүдиндэ саап ичэргэ јакшы.

Уй јаскыда ба јайгыда ба төрөгөндө балдары-да мылји болып азранарга јарабас, сүдиндэ алты јети-лэ ай саап јат, бйагый сүт кожылтар көк бар эмэс, ол оног ары соолып калат.

Уйларды кускээри кыш октябрь, ноябрь айларда төрөзин дэп. буканы, январь, февраль айларда салар кэрэк.

Күскээри јай төрөп турган уйларды ол айткан айларда төрөгөдий эдип кэлиштирэри бэлэн: бая јаскаары кыш јаскаары јай төрөп турган уйларды јангыс јылдын бажында кэлиштирэгэ күч; оморды јети сэгис ай букаа кошпой кэтэшкэдий болып јат, онын учун андый уйларды бир-лэ јылга кэлижтирбэй, јилдынга букаа саларын сондоодып 3-4 јылдын бажында кэлиштиргэндэ јакшы. Анайып уйларды ончозын, октябрь ноябрь айларда төрөгөдий эдип алганда эзинэ көрип кичээргэ-дэ јэнгил айла астамду-да онын кийиндэ бука кожоргодо јакшы анан өскө озолу санду төрөп турганда бука саларга чаптык болып јат.

Боос уйды кичээри.

Кандый-да малды үркүзип-чочыдып согып азраар болзо, ол кижээ јудабай коркып, эмээ срай өчөжип турар.

Саап турган уйды анчадала босс тужунда согып-кагардан болгой, карын сүрэкэй эркэ тудар кэрэк онын кийндэ өткин салкынга тургуспас кэрэк.

Боос уйдын азралын тын кичээр кэрэк. Тын кичээр тэгэни курзакты коп бэрзин тэгэни эмэс аста болзо јакшышызын бэрзин тэгэни. Уй боозоп јелди јаананган саин сүдү татртылып астап јат; сүди астаганыла кожо бэрип турган курсагын база эбэштэн астадып турар кэрэк анан

өскө анаип јалди јаанап сүди соолып кэлгән уйды озогы аайынча тойо азраза бозуда мылјы коомой болып јат уй бойы-да чала оорып чучрап турар анын кииндә уйдын төрөри јууктап кэлгән тужунда озогы кәмјуу курсагын бәрип турганда ичь тыгышталып кажы бирдә ара салып јат.

Онын учун төрөөргө јууктап кэлгән уйды ич тастайткадый кэй курсакла азрабай ас јирдә тойып тургадый ток курсак бәрип турар кәрәк: Ондый боос уйга бәргәдий ток курсактар јарма онын кийндә „Жмыха“—(кәндирдин сыгынтызын) чөл јеринуә бәрип јат бистин јәргә кулурдын јармазы јарар.

Тонгып үрәлип, ачип-боортып калган курсак боос уйга качанда бәрбәс кәрәк ол оноң ара салардан магат јок. Уйга картошководый, свекладый аш бәрип турган болзо олардын бая чык јәргә јадалга озип баштай бәргәнин бәрбәс кәрәк оноң ары кажы бирдә база ара салып јат.

Бојо боос тыгыдып кэлгән уйга база јарабас бая уин јантаин бозо-ло азрап турар. аракы иштәйтән завод-тыг јанын-да јаткан-да улус төрөр алдында бојо бәрәжин токтодып јат. Јәлдәп кэлгән уй-га тусты јантаин јип тургадый эдип бәрәр кәрәк каирчагына болчок тустан салып бәрзә ол күйни кәлзәлә јип турар. Сугарганда боос уйга јаман эмәзә тыг соок суу бәрбәс кәрәк. Оноң өскө ол ара салар. Јәлдәп кэлгән уйдын эмчәгин јакшы кичеәң көрүп турар кәрәк.

Нәдә кижии баила биләр, уйдын төрөөргө јууктап кәлгәндә, эмчәгинә кан тужуп кату боло бәрәтәнин анаип тижий бәргән тужунда эм-

чэк сүрэкэй чамчылгаак болып јат анын учуу оны ол тужунда сооктон откин салкыннан чэбэрлээр кэрэк. Анчадала сүттү уйдын эмчэктэри төрөөр алдында сүрэкэй тыг тижип кадып јат айдарда ээзи андый уйдын эмчэктэрин эбэштээг саап салын анын кииндэ вазелин дэп сүркүш-лэ ол јок дэээ сарыју-ла сүртүп турар кэрэк.

Кажы уй јэлдэп кэлгэндэ эмчэктэри чала оорып јүрэтэни бар, андый эмчэктэрди канфарный майла сүртүп турар кэрэк. Баялаг айткан кучунда „боос уй“ дэгэн сөс бар анын кииндэ „эбэштэн саап салып турар кэрэк“ дэгэн сөс бар: Уй јылдын көп сабаазын боос јүрүп јат, а бу кучунда дэээ онын төрөрөргө јууктап кэлгэн тужы боос дэп айдылган; эмчэкти эбэштэн саап салын турар кэрэк тэгэни ол јэлдин үзэ-саабай јүклэ эмчэк јымжадып кичинээк-лэ саап турзын дэп, айтканы.

Јагы төрөгөн уйды кичээри.

Уй төрөри-лэ кэтэжип туруп онын чөбин боина јидирбэй алып таштап өскө кири-киртип арлап кургак төжөк салып бэрэр кэрэк.

Ээчидэлэ уйдын јэлдин үзэ саайла эмчэктэрин вазелин-ла, ол јок тэээ сары јуула сүртүп турар кэрэк.

Уйдын боина төрөл одылып чылап калган нэмэгэ суйук эдип јарма чэип бэрип ичиргэндэ јакшы.

Јагы төрөгөн уйды сооктон откин салкыннан сүрэкэй чэбэрлээр кэрэк, анан өскө јаш-өткэ соок өткөндө уй оорын кажы бирдэ өлүптө јат; айла јаш өткэ соок өдөргө бэлэн.

Азралды алган-ла бойы-ла тынгытпай төрөгөн кииндэ бир-эки күн чала крээлэп азрап, аналары тыгыдар учурлу.

Јаңы төрөгөн уйга курсактыг јакшызын бэрзэ јараар.

Боос тыңыдып кэлгэн тужунда кандый курсак-ла уйды азраган, тунгэй ол-ок курсак-ла төрөгөн тарыйда азраар кэрэк. Уй төрөгөн кииндэ төрт-бэш конок-ко-чыгара эмчэктэрин күнинэ бэч катаптап саап, анын кииндэ бир айга чыгара күнинэ учтэн саап турганда јакшы.

Јаңы төрөгөндө уйдын эмчэги боос тужундагызынанда чамчылгаак болып јат, јаңыс алдындагызысүрэкэй кату болордо, эмдигизи, сүрэкэй јымжак болып јат.

Айдарда уйдын эмчэгин јаңы төрөгөн тарый боос тыңыдып кэлгэн тужундагызы ла тунгэй кичээр кэрэк.

Кышкыда төрөгөн уйды, төрөгөн кииндэ јети-сэгис конокко чыгара тышкары чыгарып тэлчитпэс кэрэк соок күндэр болзо срай жарым айга чыгара тышкары айдап чыгарбаза јакшы.

Уйды саары.

Крестьян-ла алтай улустан болгой кажь урэнгэндэ улус уйдын саарында нэмэ јок дегэны кичэглэбэс. Азралы-курзагы, турар кажага-таскачын, кири-киртин-ле јакшы кичээзэ саарында нэмэ јок, канайтада, сааза тунгэ тэжер. Бис айдар болзо ондый шүүлтэ срай јарабас јаман кэлишпэс сааганынан көп сут тутап јат.

Канайта саарын куучунда жарынан озо јарт болзын дэп сүт канайта бүдүп турганын көрөлдөр.

Тынду-ла нэмэдэ бэрстэр барын нэдэ кижиги баила көргөн болбой; ол бэрстэрдинг ончозынын боиныг ижи бар-ээктинг алдындагызы чилэкэй бүдүрүп жат көстин янындагызы костинг жажын бүдүрүп жат, жэ ананга өскө кандый өттінг тэрдинг, жуудынг ончо бэрс бар. Сүттинг-бэрси жэлиндэ болып жат.

Жэлининг ичи бастра-ла куугаштар, ол куугаштардан эмчэктэрјаар көнгдэйлэр барып жат, эмчэктэрдинг ичиндэ жангыс-ла жаан көнгдөй бар. Айдарда бэрс каннанг бөлүпсүтти иштэгэн кииндэ сүт баштапла-ол куугаштарга жуулуп ананг аары көнгдэйлэр ди төмөн кэлип эмчэктэргэ жуулуп жат.

Эмчэктэрдин ичиндэги көнгдэйлэри тололо ананг ары куугаштардјаар барып жаткан көндөйлөр толып куугаштар бои толып-ла барганда бэрстэр ишин токтозып иип жат.

Айдарда саар өиндэ уйдынг жэлдинэ эмчэги-не сут артыспай саап алып турар болзо, ол ба-ра сааганча толып калып, анайта-ла өи жэдинг соолбоинча сүдү тартылбай саадарын жүрэр.

Күнүнг уйдынг жэлдин узэ саабай турар бол-зо жэлингэ сүт артып, ананг аары бэрстинг ижи астап, ол өинэ тэмигип калар. Кииндэ узэдэ са-ап алып турар болзо бэрс ас иштэп үүрэнип ка-лып, ананг артык иштэбэс.

Айдарда ээзининг кичизээп эмчэкти үзэ саа-назында, уйдынг сүди соолор өинэ жэтпэй астай берип жат.

Анынг кииндэ сүттинг срайла койуу учынжа-р түжүп жат, жэлинди үзэ саабаганда сүттинг койу жакшызы артып калып жат, анынг ондын

кэтэл көрзөдө билэр: сааган тарыин көк суйуу сүт түжүп учынжаар койуу кэлип јат.

Анынг учун уйды саарда срай бирдэ тамызым артыспай саап алып турар кэрэк.

Айдарда уйдын јэлдин үзэ сааганы бир јанынаг сүди койу болуп астамду болып јат, бир јанынаг узаак соолбой астамду болып јат.

Бир тын кичиргэ кэрэктү нэмэ уйдын саар өи-эртэлү кэчту саабай күнүн-лэ бир өиндэ саайтаны. Нэнинг учун дэгэжин: күнүн-лэ эртэн энир бир өиндэ саап турган уйдын бэрсил өи-гөлө иштэнип тэмигин калып јат, айдарда андый уйды бир күн эртэн тураба энирдэбэ бир эки сагат озобо соныба саап иэр болзо, алдындагы саап турган өинэн кыйып барып јат—алдында: саагынаг база саарына јэтрэ јантаин он эки сагат болып турган болзо эмди бир сагат эртэ саап иэрдэ ортозы он бир сагат болып барып јат, а үчүнчи саар өинэ јэтрэ. он үч сагат болып барып јат. Айдарда бэрс бая ортозы он бир сагат болордо, бир сагат тутак иштэгэн: эмди он үч сагат болордо бир сагат база тутак иштэл јат; баштап эртэ сааганынын кэрэгиндэ тутак иштээрдэ кииндэ кэч сааганынын кэрэгиндэ тутак иштэл јат.

Байла нэлэ кичи билэр болбой: уй төрөгөн тарыип сүрэкэй тын сүгтү болып онынг кийиндэ төрөгөн күнинэн ыраган саин сүди эбэштэн тартылып астап турганын јирмэ мылта сүт төрөгөн тарыин бэрип турган уй, бир айдан ары астадып алты-јэти айдын бажында он бэш он алты мылта бэрип сэгизинчи айнда сүди тогус-он мылта түжүп, анынг кийинде калган тогызынчи айнда сүди срай үч-торт мылтаа тутэбэрип

ат. Ол эртэлү кэчту, ойн кичэбэй сааганда ан-
дый болып јат кичээп оин кубылтпай сааганда
лты-јэтэ айга јэтрэ сүт ол крээлү көп срай
артылбас.

Айдарда күскэри кыш төрөгөн уйды јакшы
кичээп сааганда сүрэкэй астамду болып јат: сүди
лты јэти айга тыг тартылбай јүрүп анын кий-
дэ соолып праадарда көп јинийгәннэ ойто ко-
кылып улай сүди көп болып садырып јат.

Айдарда уйдын сүди эбрэ јылга тыг тар-
ылбай саадырары: торогон оиндэ бир болып
јат азрап кичээгәннндэ эки болып јат, сааганын-
га үч болып јат. Чында күскээри кыш ноябрь
да, төрөгөн уйды јакшы кичээп јылу кажагаа
үргүзүп азрап бир-лэ тэмиктиргән оинэнг от-
ирбэй саап турар болзо сүрэкэй астамду болор.

**Күниндэ канча катап, кажы крэдэ сааза
јанши болор.**

Күнинэ канча катап саары уйдын сүт бэр-
нинг иштээрининг крээзиндэ болып јат; јангы
рөгөн уйдын сүтбэрсид сүрэкэй тыг иштәнип,
лдин капшай толтырып јат Онын учун јангы
рөгөн уйды баштап эки-үч күн, бәштән саап
ын кийндэ бир кээкэ күнинэ үчтән сааптур-
н тәгәни ол.

Јыл эбрэ јантаин күниндэ үчтән саарга сү-
көп-ок уй јаар онын астамы шанкыраганына
ар.

Тал орто сүттү уйларды күнинэ үч саар-
эзиндэ уйгада сүрэкэй чаптык, нәни учун
эжин, күниндэ үч сааганда алдында күнинэ
сааган тужундагы чилап ортозынанг эки са-
этпэй сәгис-лэ сагат эткәндий болып барып

јат, саарынын ортозын сэгис сагаттан ас эдий. зэ јэлингэ сүт толбой барар.

Айдарда саарынын ортозын сэгис сагат эдип алганда уйды эртэн тура сүрэкэй эртэ јадынаг јакшы јидирбэй энгирдэ јадынына јатырбай саададып саагадый болып јат. Айла сэгис сагатка уйла болгоны јэлдинэ сүтти толтырып болбой јат. Анын кийндэ күнинэ үч сааганы чэдэн ка жагадагы ишти сурэкэй эрэнгистеп јат.

Бистин бу-ла алтай уйларды күнинэ эки саарга јараар үч сааин дэзэ озор анаип сэгис сагатка јэлдине сүт толдырып болбос.

Күнинэ канчада катап экидэ сааза үч тэ сааза бир-лэ өинде эртэлү кэчту этпэй сааганда астамду болып јат.

Саардан болгой уйды азарын сугарарын јэнэлэ эдерин ончозы јантаип бир оиндэ эткэн-дэ јакшы.

Уйдын эмчэгин канайтада үзэ саап алз эмчэктэрдинг көндэйлэриндэ бир кичинэк сү артпазын эдип саапалган кийндэ уйдын јэлди уужап үстүнэн төмөн сыймайла арткан сүди саап алып турар кэрэк.

Ол анаип уужаганын орыс тилдү бичикт „массаж“ дэп айдып јат.

Анаип „массаж“ эткэнинэ бир јанынаг уйдын јэлдиндэги сүди бастра чыгып јат анаип кийндэ јэлин јаар кан көп келип јат ол ка көп кэлгэндэ аныла кожо сүт бүдэтэн нэме кө кэлип эмчэк јаар бөлүнүц јат.

Ылтам урэлбэс ачибас јакшы сүт алайы тэгэн кижип уйдын эмчэк јэлдин ару турдар кэрэк.

Саар алдында уйдын эмчэк-јэлдин јакшы јунала кургада артып алып саар болзо сүткә бактерия ас кирэр.

Эмчэк јелининг тыш јанынан башка бактерия эмчэктинг ич јанына сүт чыгатын көндөйдүн уузына јуулуп калып јат, анын учун саап баштаарда эмчэктэрди озо бир эки катап көнөктөн јастра саап ийгэндэ јакшы, анайтканында айла чөпдә јок—баштапкы эмчэктин оозындагы сүт суйуук май јок болып јат. Кажагаанын ичиндә болзо анаип башкы сүтти јастра саарда тактаа саабай бир нэмэгә саап алып тышкары төгүп салып турар кэрек, анан өскө тактаа төгөр болзо тэгинэ бактерия өзөр. Колды уй саар алдында јунуп алып турар кэрэк, айла јунзада уйларды ончозын алды алдынан колды јунуп алып сааганда јакшы, онан өскө бир бөлүктән бир бөлүккә базып јүрүп аа—боо тудунып камынганына бактерия база јапшыныпок калып јат.

Анаип узүк јок кол јунуп алып турарга кажагаанын ичиндә, самын кол јунгуш суулу, онынг кииндә кол арткаыш туратан.

Эмчэктөрдән сүтти канайта чыгара сааза јакшы болор.

Уйдында нэдә малдын эмчэги, балазы эмзин дөп буткән, айдарда кижининг сааганы албан аайлу болып барып јат, анын учун кижининг сааганы канчала бозуунынг эмгэнинэ тунгэй болор болзо, анчала уй јилбиркәп сүдин јакшынип бөрип јат.

Голландияда, Швейцацияда уйдын сүдин тыг кичээр хозяйствалар, бозуунынг эмгэнинэ тунгэй, эmdirип саар машиналар эдип алып саап јат.

Бистинг јардэ андый машинэ јок, анынг учун бис кол-ла, бозуунынг эмчэгинэ тунгэй эдип этэп саарга үрэнип марын алып алзабыс јакшы.

Бозу эмчэкти эмэрдэ узына сугуп алып тандай-ла тилдин ортозына кыпчыйла, тил-лэ јанчип эмип јат; эмчэктинг төзин тилдин учыла үстүндэги эрдинэ јаба кыза базып алала тил-лэ үстүннэнг төмөн јаба базып кэлгэндэ эмчэктэги сүт ончозы чыга бэрип јат, эмчэктинг төзин ойто когострадып иигэндэ сүт толып кэлип турар.

Кайдада,—крестьян хозяйстваларындада алтайда улустынг ортозындада анаип бозуунынг эмгэнинэ тунгэйлэп саабай јадялар: эмчэкти эргэк-лэ уулнар сабардынг ортозына тудуп алала төзинэн бэри сыдыра тартып саап јат, айдарда (оо) ол бозуунынг эмгэнинэ кайдаг кэлип син.

Анаип эмчэкти чөйө тартып сааганда, эмчэктэ тырмалып-эштэп калган јэр бар болгондо, уй сүдин срай иип бэрбэй турар, айла тэгиндэ ол тушта оо сүрэкэй ооркай боло бэрип јат.

Бозуунынг эмчэнинэ тунгэй эдип саайн тэгэжин: эмчэктинг төзин эргэк-лэ алажаннынг үстүндэги кырына кыза тудуп алала, төрт сабар-ла үстүнэнг төмөн алаканга јаба сыга базып саайтан, эмчэктэги сүт узэ чыга бэргэндэ ойто төзин когострада тудып сүтгэнг эмчэкијаар божодып алып туратан.

Айдарда анаип сааганда, алакан тандайга тунгэйлэжип јат, сабарлар тилгэ, эргэк-лэ алаканнынг кыры тилдинг учыла үстүндэги эрдинэ кэлижип јат. Анаип саайтан сүмээни голландский сүмээ дэп айдып јат, нэнинг учун тэгэжин: оны озо-ло баштап Голландиядагы албааты тапкан.

Кажы јерлэрдэ, эргэкти бүктэй тудуп ала-ла эмчэкти сабарлардыг ич јанына јаба сыга басып саап јат; анаип сааганына кааја эргэк-лэ-эмчэк тырмалып барып јат, анын учун анайда саарга јарабас.

Кажы јэрлэрдэ, эргэктинг учы-ла эмчэктинг төзин уулар сабарга јаба кыза тудуп, эргэк-лэ-ок үстүнэн төмөн сыга басып саап јат, ол сүмээ бая кыскаа-јоон эмчэктү уйды саарга кэли-жэр.

Канайтада сааганынан „Голландский“ сүмээлэ сааганы аргык, саап турган кижээдэ јэнгил, уйгада энчү.

Эмчэкти чөйө тартпай јудрукка туй тудуп алып саап турган учун бозууныг эмгэнинэ тунгэй болып јат; анаип сааганда, чын, баштап үүрэнип тэмигкэлэктэ үч төрт кунгэ чыгара эргэктинг уйэзи сыстап јурэр, үүрэнэ-бэргэн кииндэ оч-дый сүмеле уйды саарга капшай болып јат, капшай сааганы уйга сурэкэй јэнгил болып јат.

Эмчэктэ бирдэ тамызым сүт аргычнай саап алганы астамду болотонун бая көрдибис.

Анаип эмчэкти үзэ саарга уй тым ок тур-зајакшы; ойто уйдын тым туратаны сааганы-нын эбиндэ болыпјат. Уйды јакшы энтэл бозу-уныг эмгэнинэ тунгэй эдип саар болзо, ол оо јилбиркэп срайда кыймыктанбас, турар. Анаип Уй јилбиркэп турзын тэгэжин голландский сүм-мэ-лэ саар кэрэк, ол сүмээлэ уйга энчудэ, саар-гада капшай.

Баштап саарда-ок кэм јок, эмчэ к јел инге сүт толып калганда саадырарга јилбиркэп јат, јэлин чала когозойло-бэргэндэ уйдын јилбизи токтой бэрип јат, ол тушта оны сүрэкэй энтэл саага-

дый болып барып јат. Анаип јелди когозоп-ла кэлэгэндэ уй саап турған кижини чаптыксынып, чала буттарын эбэштег кōдирип салып, кажы-бирдэ тэбэ-дэ бәрип јат, онын учун сааган кижиди уйдын эмчэк јелдин капшай узэ саарга кү-јирәнәр кәрәк.

Уйды капшай саарын, анын кииндэ голландский сумээни уй саар кижиди качанда унутпас кәрәк голландский сумээлә сааганда нәнин учун капшай болып јат тәгәжин, ондо бая бистин сааганыбыс чилап эки кол-ла јангыс эмчэк чоймōштөбөй, эки кол-ла алды-алдынаг эки эмчэк саап јат. Анаип эки эмчәкти биргә саарда эки-ләзин јангыс јанынаг алып саабай уйдын эки јанынаг бир эмчәктән тудуп алып саар кәрәк; айла анаип саарда эмчәктәрди солыштыра тудуп сааза база јарабас—он јанынаг алдындагы эмчэк, сол јанынаг кииндәги эмчэк эдип саабай.—эки јанынаг одоштош эмчәктәрди кожо саап турар кәрәк. Уйдын качанда кииндәги эмчәктәрдийнән көп болор, анын учун солыштра тудуп сааганы јарабай јат—кииндәги эмчәкти үзә сааганча алдындагы эмчәктинг сүди божоп-калып бир кол эмчәктән эмчәккә карбандап јүрүп јат. Уйдын сүт бәрәр јелдининг эки јанында болып јат; экләзи тәг туй иштәнип јат анын учун эки јанына одоштош эмчәктәрди тәг туй саазын дөп турганы ол. Анаип эки јанынаг эжәрләп саабаганда бәрстәр тәг туй иштәбәй сүт корой бәрип јат.

Уйды сааганда ол чочибай үркүбәй јилбиркәп турзун тәгәжин, саап турған кижиди бой јакши бужуулап отырып алар кәрәк; анаип отураарга өйлөп отургуш эдип алганда јакшы, анаг өскө

таза базып отурганына бут чылап, кижиги энчыкпэй кыймыктанып, уйга түртүлип чочидып жат, айла отургышту сааган кижинин бойнада энчү.

Бис алдынан-ла тургуза көрүп кэлдибис, саар уйды кичээп киинэн жүрүрдэ, нэлэ нэмезин ончо оилу, кэмжүүлү, эптү энчу эдкэни жакшы болуп турганын, айдарда саарын-да баибажы жок бүкүн бир кижиги, эртэн база өскө кижиги, анайта-ла солынып саап турганда уйга базада жарабай барып жат.

Саап турган уй бир кижээ үренип калганда өскөчил болор. Канайтада алдындагы кижилэ тугэйлэп саазан база катап саа уренижкэинчэ өскөлөп сүдүн жакшы иип бербэй турар.

Анаип уйдын үүренижип калган кижизинэн өскө кижиги саай-бэргэндэ уй сүдин ийбэй баратанын. База көп улус чэнэп көргөн.

Бир уйды үүренижип калган кижизиги саап турарда (28) жирмэ сэгис мылта сүт чыгып турган анаип турала оны бир күн өскө кижиги саарда жирмэ алты-ла мылта сүт чыкан, эртениндэ ойто үүренижип калган кижизиги саарда жирмэ жети мылта чыкан, база бир кондрала базе өскө кижиги саап иэрдэ сүди ойто жирмэ алты мылтаа түжэ бэргэн.

Эм мыны корип подогондо уй сүдин өскөлөп тартынардан болгой, бир күн өскө кижиги саап иэлэ, эртэгизиндэ үүренижиптэ калган кижээ жакшы иип бербэй жат. Ол уйдын үүренижип калган кижизин саап билэр кижиги солыганда ондый болып жат, бая бир жакшы саап билбэс кижиги со-лып иэр болзо уйдын сүди анап чик-жок көп тартыла бэрип жат.

Анынг учун уйды качанда жангыс-ла кижиге саап турза јакшы; жангыс кижиге саап турзын тэгэни, ол эр јажына уйды бир-лэ кижиге саап турзын тэгэни эмэс, кижиге-лэ болгоны саабай эбэс эбэс аңылу саап турзын тэгэни. Уйды эркэлэдип мэкэлэжип, саар кижиге уй улабай-ла уйренижэ бэрип јат бир кыйгырып, согып, ийдэ салып саар болзо уй јантаин кыйгастанын тэкпилэнип турар.

Кажы бирдэ уй сүдин иип бэрбэй тура баратанын баила улус ончо билэр болбой, нэдэн ары андый болып јат тэгэжин: Эмчэктинг сүт кэлэтэн көңдэиндэ, эки чоң эт бар, бирзи эмчэктинг учунда бирзи төзиндэ, айдарда ол чоң эттэр эмчэктинг көңдэин туй јаап иигэндэ сүтти иибэй баратаны ол.

Ол чоң эттэрдиг эмчэктинг учундагызында нэмэ јок ол бая ала-күнинэ эмчэктинг көңдэин јаапта иигэндэ удабай ачылып барып турар.

Эмчэктинг төзиндэги чоң этти уй чуулданганга јабылып јат, анаип јабыла бэргэндэ, сүтти, уй бои иип бэрэр күүни јок болзо срайда ачилбас, анынг учун уй сүтти бои иип бэрбэинчэ саап болбойтоны ол. Анаип эмчэктинг төзиндэги чоң эт јабылатаны жангыс чуулданган тужунда эмэс; ол бая бозуулу саап турган уй болло бозуузы јок болып барганда база јабыла бэрип јат, кажы уйлар саган кижиге өскөлөгөндө сүдин база срай иип бэрбэй тура барар.

Уйды јантаин эркэлэдип качанда чуулдандырбай саганда ол чоң эт кичинэктэп, барып тубиндэ эмчэктинг көңдэин јаап болыналбай барып јат, айдарда ол тушта уй чуулданып эштэл сүдин иип бэрбэиндэ дэзэ болбос,

Уйды бозуулуга саары.

Алтай улус көп сабаазы уйды бозуулу саап јат, карын тэрэмнэдэ-ок јаткан улустың кажызы орыс улустаң көрижэ кайдуулга саап јат, көчкин улус-чи бастразы бозуулу саап јат.

Уйды базуулу саайтаны туу озогы чакта, уйлар бозуулу јүрүп турганынаң, бәри табылган.

Озо өткөн чактарда өлөң чабар мал кабырар јәр көп болордо албааты, уйдың сүдинэ килэбэй, түрүгэ садарга тын тоозын көптөдөрин кичээп туратан.

Бои ичэр сүтти, ээзи тоолу-ла эки-јаңгыс уйдаң саап алып турар, анаң өскөзичи јантаин бозулу јүрүп јадар. Анаип јантаин энэзилэ кожо јүрүп сүдин эмип турган бозу чыңдый јакшы өзип садууга баа-лу берип туратан.

Оның соондо јылдыг-јылга албааты көптөп оныла кожо ыш салары көптөп мал кабырар јәри астап, анаип алдындагы јадыш кубулуп көп мал азраарга күч болып барарда албааты базада сумээлэнгән: аа үзээри ол тужунда сары јууга сурак көптөп, баазы јаанай бәрәрдә, уйды саарын кичээй бәргәни ол.

Эм анаип уйды көндигип саайда бәрәрдә, озогы улус „Мал балазын энэзинәң айрып өскирәр учур јөк“ дәп бозууны саар алдында, саап алган оның кииндә энэзинә божодып эмизип салып туратандар.

Ол кылып анайтала уктаң-ука уламдап эмдигә јәтрә ташталбай турганы ол. Эмдиги чакта бозууны учурлапта эмизип турган эмәс: саар

алдында сүт ийдирип аларга эмизип јат, саала-
нынын кииндэ эмчэктэги арткан сүтти эмзин
дэп божодып јат.

Анаип кылынганда, саар-ок алдында эмис
кэни кэм јок, саап алганынын кииндэ эмискэ-
ни-чи срай јарабас—сааганынын учун јаар сүт-
түн срайла койуу артып јат, айдарда эмип тур-
ган бозууга јакшы болбой кайсын, ээзинэ дэээ
астам јок болып барып јат.

Уйды баштапкыла бозуузын төрөгөнүнэн
ала бозуулу саап урэдип койгондо, бозуу јокко
ол сүдин срайда иип бэрбэс. Кажы сүт көп
алаин дэгэн хозяйстваларга уйды бозуулуда са-
аза оны срайда эмиспэй јат, јук-лә эмчэгин
бир эки соордырып уйдын сүдин ийдирип алып
јат. јэ анайтада саап турза бозуулу саары ээзи
нэ чаптык-ла болып јат, үзээри бозу өлө бэ-
рэр болзо андый уй срай арга јок болып барып
јат; оноип өлө бэргэндэ уйдын сүдин ийдирип
алардын аргазында, бозуузынын тэрэзин алдына
илип бэрип, ол эмэээ өскө бозуу эмизип үүр-
дип шыралап турарлар.

Бис алдынаг бэри көрип кэлдибис: сүтти
јэлингэ бирдэ тамызым артыснай саап алып ту-
рганы кандый сүрэкэй астамду болып турганын.

Бозуулу сааптурганде—чи анаип астамду
болбой јат, сүттүн срай-ла койуун бозу эмип
јат, айла анаип саап алган кииндэ эмистирип
турган уй сүдүннүн ончозын качанда иип бэрбэс,
нэниг учун тэгэжин: канайтада эпту јакшы са-
аган кижиниг колынаг уй качанда бозуунын
эмгэнинэн артык јилбиркээр, анын учун бозуу-
лу саап турган уйды, канаитада кичээп срай бир

тамызым сүт артызнаин дэп саап алар болзо, жок: ол бозууна артызыпла-ла койгон турар, ай-ла сүттинг жакшызын артызып жат.

Бозуулу саап турган уй кижининг Сааганын албатыга подоп жат, ондый уйларда, кижини кыртыштанып, сүзүп, тээп, турар уй көп болып жат.

Уйды кайдуулга сааганда, канча крээлү астам ду болып жат дэп база көп жёрдэ, көп катап чэнэгэн.

Анаип чээнэгэнининг бирүүзин көрөлдөр.

Бир (№ 16) дэп Дэконский заводтынг уйды бозуулу саап турарда жылына 56 пуд сүт бэрип тлрган, киинде бозуу жокко үрэдип алып саай бэрэрдэ жылына 120 пуд бэрэ-бэргэн. Айдарда подогондо бозу энэзин эмип жакшы чыгдый-да болгондо оо көп чыгым чыгып жат, ол жылына эмип турган алтон (60) пуд ажра сүт кунан чыгара торбоктынг баазына жэдэ бэрип жат.

Уйды кайдуулга саарга үүрэдэри.

Жылдан—жылга бозуулу саадырып үүрэнип калган уй кэнэйтин кажылга срайда саадырбас, андый уйларда кажылга саарга үрэдэри база жэтрэ күч-лэ нэмэ, анынг учун уйды баштапкыла бозуунаг ала үрэткэни жакшы. Бирдэ Төрөгөлөк кунажынды, кииндэ кажылга сааин тэгэндэ, оны жэлдэл кэлэрдэ, төрөринэнг төрт-бэш ай озо саарга үүрэдип баштат жат. Күнүг-лэ уй саарда онынг эмчэктэрин база куруга саап, боин үркүспей коркыспай мэкэлэжип тусту калаш бэрип салып турза жакшы,

Оны баштап-ла жэлди-чандырын сыймап, анаг ооры эмчэгин эбэштэн уужап салып, анайта—анайта төрөринэ жэтрэ куруга-ла саап тур-

за ол кижээ срай үүрэнип калар. Төрөөр алдында бая эмчэк чала тижип турган тужунда кунајын анаип курууга саап уужаганына карын јилбиркәп турар.

Айдарда анаип кылынганына кунајын төрөгөлөктө саадырып үүрэнип калганда, төрөгөн кииндә чи јаан күч јок анда.

Анаип кајылга саарга үүрэдип турган кунајынның бөзуун чыкан-ла тарын энэзинә көргиспәй алып барып турар кәрәк, анаг өскө, уй дәп мал сүрәкәй балазак, төрөй-лө јалап, тәлчидип анчадала эмизип алган кииндә бөзуун алып барар болзонг ол балазын јоксынып сүдин ийбәй барар. Аның кииндә үүрэнижип тә калган кижизинә бөзуун көргиспәинчә сүдин срай иип бәрбәс.

Айдарда ээзининг төрт айга мәкәләжип жыралаганы тәгин барып јат. Аның учун кунајын төрөгөнло кииндә бөзуун јалатпай тәлчитпәй, эмиспәй, кәлишсә срай көргиспәйдә былап барза јакшы.

Кунајын төрөөрдө оның јанында баягы јантаин куруга саап үрэдин турган кижидән башка база бир кижип бар болгондо јакшы, нәнинг учун тәгәжин: кунајын төрөп-лә иәрдә бир кижип бөзуун алып барарда, бая үүрэнижип калган кижип оны сыймап әркәләдип бир кәзәк оо туруп, учунда саап алып турза јакшы; айдарда кунајын, ары јанынаг бүткәнинә салдырып, бир кәзәк ајыктанып балазын бәдрәп туруп јат, ол орто бая үрэнижип калган кижип саай бәрәрдә срай ааин тапай калып сааганына јилбиркәп тура бәрип јат;

алдынан тургуза эмчэгин уужадып үүрэнип калала эмчэгинэ кан-сүт түжүп сыстай бэрэрдэ жилбэркэп саадыра бэрэтэин ол.

Анаип кылынганда кунајын кайдуулга саадырарга бэлээн үүрэнип јат, анын кииндэ јылдыгла төрөөрдө бозуун баягы айтканынча айрып турза јакшы. Ол-ла крээзилэ төрт бэш төрөгөн кииндэ бозуун јалатсада кэм јок, эмистирбээлэ.

Алдында бозуулу саадырган јоон уйды кайдуулга үүрэдэргэ сүрэкэй күч; андый уйды база соолып төрөөр ок алдында баштап үрэтсэ јакшы. Бозуулу саадырып турган уй эртэ соолып јат, айла бозуу-да ол тужунда эмбэй барар—бир јанынан энэзиндэ сут јок учун, бир јанынан кату курзака күүнзэп.

Айдарда андый јоон уйды кайдуулга үүрэдэрдэ, соолгон кииндэ сүт јокто болзо күнүн-лэ алдындагы саап турган өиндэ кэлип эркэлэдип, тусту калаш бэрип, төгүнэлэ отырза түжүп саап салып турганда, ол уй күнүн-лэ анаип бозуу јокко саап турганына үрэнэ бэрип јат.

Јоон уй төрөөрдө онын, база баягы кунајынчилап-ок, бозуун коргиспэй алып баратан.

Алдындагы јылдарда јантаин төрөөрдө бозуун јалап, тэлчидип, эмизип турган нэмэ эм төрөгөн-лэ кииндэ бозуу јок болып барарда, баягы јаш кунајын чилап ааин тапай јоон уй бозуун јоксынып мөрөп тура барып јат, айдарда ол орто, бая күнүн эмчэгин куруга-да болзо саап салып турган, кижии оны эркэлэдип јанынан айрылбай турза јакшы. Эм анаип јанына турарда оны саап салып турар кэрэк, баштап

ол сүдин иип бэрбээдэ, кииндэй мөөрөй-мөрөй
балазы көзинэ көринбэстэ, аа үзээри эмчэги сы-
стай бэргэндэ ол сүдин иип бэрип јат.

Кажы јерлэрдэ јоон уйды кайдуулга үүрэдэр-
дэ, соолгон тужунда баштап үүрэтпэй, срай-ла
көндигип саап турган тужунда үүрэдип јат

Андый уйды кайдуулга үүрэдип баштаарда, мы-
наип кылынып јат: сааганла саин энэзинэ божодып
сүт иидирип турган бозууны, баштап күни-
нэ бир-лэ божодып эмдирип, экинчизин саарда
көргистирэ буулап коип саап; анаг күн алыстап
эмизип, ортодо иип бэрбэй тура барганда бозуун
баягычилап-ок көргизэ буулап бэрип. Айла ана-
ип кылынарда, бозуу јок саар тужунда, јоксын-
базын дэп јакшы амтанду курзак салып бэрип
турар кэрэк, анаип амтанду курзак бэргэндэ ол
оны күүнзэп јип, бозуун унудып сүдин иип бэ-
рип турар. Андыйда-анайда бозууны үч күннин
бажында эмизип салып анаг ары бир нэдэлэнин
бажында эмизип салып турар болзо, уй там-ла
чөкөп бозуун тын јоксынбай браадар. Каајаа
тын јоксына-да бэргэндэ тату курзактан бэрип
салып, анаг-ла ары кайдуулга саарга үүрэдип
алып јат. Тын балазак уйды кайдуулга саарга ка-
найтада үүрэдип болбой јат. Кажы јерлэрдэ
сүттү уй бололо андый тын балазак болгондо,
оныла торт бэришпэй, төрөгөн кииндэ бозуун
өлтирэлэ, тэрэзин түрү бозу кэбэдэлду эдип
көктөп јазайла, саар-ла тужунда алдына тургу-
зуп бэрип уйды сүдин иидирип алып јат.

Андый сүмээ-лэ кавказта саапјат, анын ки-
индэ, бозууна килэбэс јагыс сүдинэ болып, го-
род јердэ саап јат.

Кажы улус айдыжып турар, бозуун айрып кайдуулга саарга урэдип бэрижип турганча, андый уйды садада өскөдөн садын алза, эмээ толуп ийзэ торт дэп; бис айдар болзо ол андый сагыш жарабас, нэнинг учун тэгэжин: андый бозулу саадырар уйларда, украинский, донской сүттү укту уйлар учрап јат, анынг кииндэ, боинынг уи нэдэ болзо үүрэнижип калган болып јат, кижидэнг кэлгэн уй та кандый болор.

Чуулчи уйларды саары.

Саарда, азраарда, јантаин мэкэлэжип, эркэлэди-ок јүргэн уй јобош болор, бая бир бозуудан-ла ала согып тээп, кииндэ саарда база ийдэ салып, кыйгырып, кышкырып азраган уй качанда кижээ кыпчазынду, чуулчи болор.

Эмчэги кадык-ок тужунда андый уй кылчангай-кылчангай саадырып турар, бир эмчэги кэзилип-эштэп калган тушта, сузэлэ, тэбэлэ, срай саадырбай тура барар. Анийтса кандыйда чуулчу уйды, эркэлэди, јакшы күүнинэ јеткэдий курзак бэрип, мэкэлэжип кичээгэндэ кижі јобожыдып алып јат.

Сааганда тым турбас уйдын бэлкэнчэгинэ бөс суулай-ла салганда јакшы, — анаитканда тым тура бэрэтэни бар; оо тым турбай турган уй болзо күүни јеткэн амтанду курзак салып бэрип сааганда јакшы.

Эмчэги сыйрылып эштэп калаан бололо тым турбай турган болзо, ол тушта оны јагыс кижі саап болбос, оны пудын тужай-ла бир кижі мүүзинэнг тудуп тургадый болып јат. Уйдын эмчэги эжи кадык бололо тэгин кылыгына чы-

дабай, чуулданып турган болзо, оны качанда пудунда тужабас мүүзингдэ тутпас кэрэк, ананг өскө ол тэм алынар; оны торт мэкэлэшсэ јараар.

Кандый уй сүттү болып јат.

Кандый уй сүттү болып јат. Уйдын сүттү болоры јагыс угында эмэс, азраган ээзинин кичээгэниндэ база болып јат.

Кажы улус айдыжар болзо уй угын ээчип сүттү болып јат дэп; јок ол андый эмэс: јакшы уктуда уйдын аразында сүт јок уйлар болып јат —Кандыйда укта сүттүүдэ сүди јогыда бар.

Айдарда уйдын сүттү болоры угын ээчигэнинэнг башка, азраганында, сааганында, анын кииндэ бозуудагала кичээп өскүргэниндэ.

Кичээгэни, сааганы, азраганы ончо кэлиштрэ болор болзо сүди јокто уй сүтту боло бэрэр, ойго азрап, саганы кичээгэни кэлишнэс болзо сүттүдэ уй сүт јок боло бэрэр.

Анынг учун уйды бозуудаг ала кичээп өскүрбэс болзо ол јакшы укту, да болзо угын ээчип сүттү болбос, —ойго крээлу уйды кичинэктэнг ала кичээп азраганда ол сүттү болып јат.

Уйдын кажы крээдэ соолгоны јакшы.

Кажы уй төрөгөнинэнг база төрөгөнчө срай соолбой улай саадырын јат, кажы уй дэзэ төрөөринэнг үч төрт ай озо соолып јат. Олордын кажызыда јарабас: улай саадырганы ээзинэ астам-

ду болордо, уйга чорлу болып јат; ондый уй-
дыг сүди бәш-алты төрөгөнинэнг аары астай бә-
рип јат, баштап төрөгөн дарыйн оноип сүдининг
астаганы билдирбәс бәш-алты төрөгөнинэнг
аары срай тыг тартыла бәрип јат, ненинг учун
ол ондый тэгәжин: сүт-бәрс јантаин үзүк јок иш-
тәнгәнинә капшай эләп јат. Айла анаип срай тө-
рөгөнчө уйды сааганда чыкан бозуу коомой
мылјыг болып јат, анынг учун уйды төрөөр ал-
дында тыштандарып алганда јакшы.

Анаип улай саадарып турган уйды, канайта
соолтор тэгәжин: оны төрөөринэнг эки ай озо,
баштапла күнинә бир катап саап, анынг кииндә
күн алыстап, срай учунда төрөзинә јәтрә бүдүн
јарым-ла ай артып калганда оны саабай токто-
зып иер болзо ол сооло бәрәр.

Тыг эртә соолгоны, уйга јакшы болгондо,
ээзинә астам јок болып барып јат онынг учун
тыг эртә тыг кәч соолгоны јарабас тәгәни ол.

Бүдүн јарым ай төрөөрин эн озо соолгон-
до, уйгада јакшы ээзинәдә астамду, анынг учун
кәчтә соолорын эртәзә соолорын бүдүн јарым
ай төрөринэнг озо соолгодый эдин кәлиштирәр
кәрәк.

Тыг эртә соолып турган уйды куругада
болзо ол кәрәкту өинә јәтрә саап турар болзо
андый уй бир эки јылданг аары үүрәнил баягы
кәрәктү өиндә сооло бәрип турар.

Канча јашка јэтрэ уй саадырып јат. Уйдын канча јашка јэтрэ саадырары кажы-ла болып јат: орто уй он төрөгөн кииндэ сүди астап саарга јарабай барып јат, сүттү јакшы уйлар оног узаак саадырып јат—он үч-он-бәш төрөгөнчө, кажы бирдэ срай он—јэти төрөгөнчө сүди кубулбай саадырып јат.

Уйдын узаак саадырары тижиндэ база болып јат, јакшы уй бололо, оны јантаин, тижирүрэлбэгэдий јакшы курзак-ла азраар болзо, ол јирмэдэ төрөгөнчө саадырар.

Уй саар кижининг јантаин сананып јурэр салымдары.

1) Эптэп јакшы саазанг уинг сүттү болор. 2) Саарын јакшы саабазанг јакшыда азраганын-наг туза ас болор. 3) Јакшы сааганына сүт көптөгөнүнэнг үстинэ койу болып јат. 4) уйды саарда сүрэкэй ару чэк болор кэрэк. 5) Бир-лэ тургузып алган оинэнг, саарын срай өткирбәс кэрэк. 6) Уйларды јантаин бир-лэ саап үүрәнижи калган кижир саап турганда јакшы. 7) Уйда саарда сокпой, кыйгырбай эркәләдип саар кэрэк. 8) Уйды сааганда токтодып үзүктәбэй јылгыр саап божотконы јакшы. 9) Саагынынга уй каныкпай јилбиркәп турзын. 10) Јәлиндэ бирдэ тамызым сүт артыснай саар кэрэк. 11. Јәлиндэ сүт артпазын дәп, онынг кииндэ бәрстәр јакшы иштәзин дәп, саап божогон кииндэ, јәлинди уужай-ла катап саап иип турар кэрэк.

12) Јәлинди „массаж“ әдип ужаарда, качанда күнүнг-лэ тунгэй әдип ужаар кэрэк. 13) Уйды саар алдында, јәлдин айландрәгыла-куй-

ругандагы чөпти түжүрүп сибирэ-лэ, эмчэк јэл-дин суула јунуп, кургада артып иип турар кэрэк. 14) Уйсаайтан көнөк ару болзын дөп оо сүттөн өскө нэмэ урбас, салбас, кэрэк.

15) Уйды саарга кэлгэндэ эркэлэди. эр-мэктэнип базып кэлип отуар кэрэк. 16) Уйды-он јанынан отуруп саар кэрэк. 17) Сааганда бэл пуд чылабагадый болзын дөп отургуш эди алып турар кэрэк.

18) Уйды саарда көнөгин тактаа, јэргэ, тур-гуспай эки тизэнин ортозына кыпчип алып ту-руп саар кэрэк.

19) Эмчэктин баштапкы сүдин бир эки ка-тап, көнөктөн јастра саап турар кэрэк.

А. Н. Щербинин. Чийгэн бичик.

Көчиргэн кижиге Н. С. Аргонов.

Инв. № 973

Ойрот.

2-341

Издательско-Типографск.
Об'единение
„Ойратский Край“